

20. 015

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Ս. Գ. ՀՆՁԿ. ԿՈՒՍԿ. ԼԻՑԱՆԱՆԻ ՎԱՐԻՋ ՄԱՐՄՆԻ

Լ Է Օ

Ե Ի

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ք Ն Ն Ա Գ Ա Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«ԹՐԲԱՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ե Ր Կ Ի Ն

Գ Ր Ե Ց

Ա. ԿԷՆՃԵԱՆ

29.14
4-41

335

329.14

4-41

15 JAN 2010

05.11.2007

Լ Է 0

Ե Ի

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ՝

«ԹՐԲԱԶԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»

ԵՐԿԻՆ

ԳՐԵՑ՝

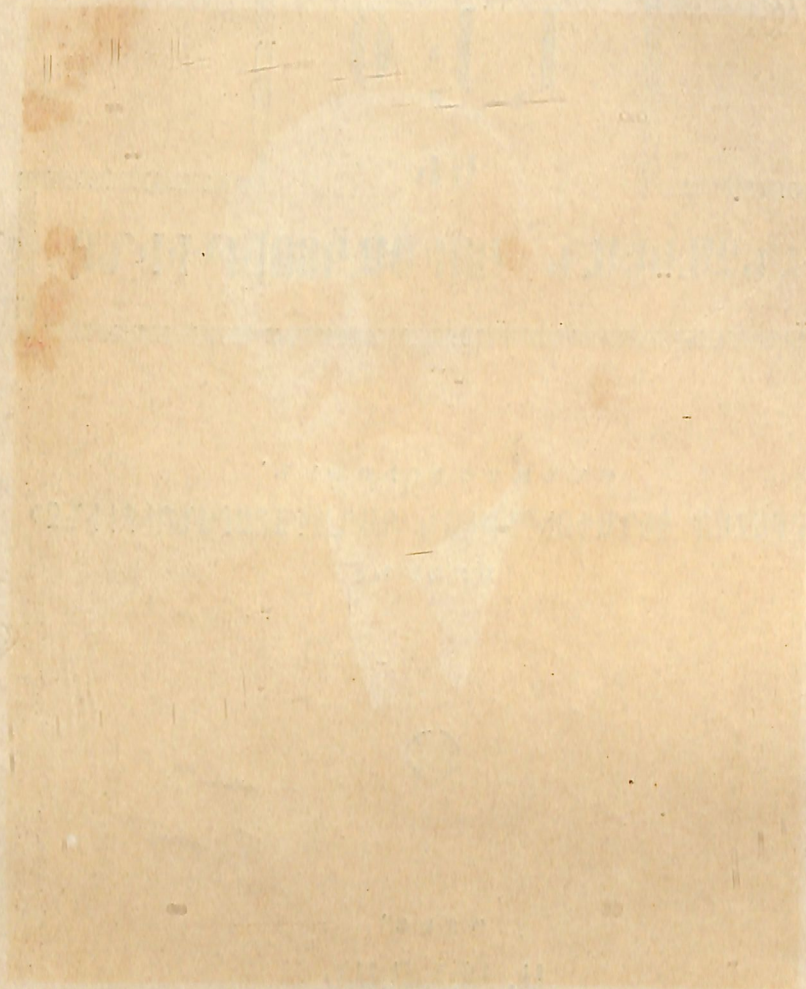
Ա. ԿԷՆՃԵԱՆ

Ս. ԳՐԻԿ 1935

ԲԱՐԻՋ

20 MAY 2013

20.015

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԷՆՃԵԱՆ

Ս. Դ. ՇՆՋԱԿԵԱՆ ՎԵՔԵՐԱՆ ԵՒ ՄԱՐԺՍԻՍ ՏԵՍԱԲԱՆ

12-98

ՓԱՌԱՏՕՒՄԱԼ ԵՐԵՒՈՅԹ

(ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ)

ԼէՍ-ի գիրքին ծայրը դրուած է հետեւեալը՝
«Ծանօթութիւն Հրասարակիչին»
«Հեղինակին ոնն ու նախասիրած արտայայտութեան ձեւերը
հարազատօրէն պահուած են ներկայ հրասարակութեան մէջ»:
(204)

Այս «ծանօթութեամբ» ընել ուղղուած վերապահութեան ա-
նորոշ իմաստը, ի՞նչ ալ եղած ըլլայ, 204-ը չի կրնար արդարա-
նալ. նախ՝ անոր համար որ, ներկայ Խ. Հայաստանի օգնութեան
ծառայող հրատարակութիւն մը չէ, երկրորդ՝ որ, ըստ էութեան,
հակամարքսիստ և հակալենինական է ան, երրորդ՝ որ իր գոր-
ծունէութեամբը, անցեալ և ներկայ փրօփականտայովը, անտեսե-
լով ամէն կարգի վանողական ընթացքներ, անայլալ նուիրումով
և համոզումով, Խ. Հայաստանի հաւատարիմ բարեկամն եղող Հըն-
չակեանութիւնը մասնաւորապէս վարկաբեկելու համար եղած է
գիտումնաւոր և կանխամտածեալ կերպով, որոնք՝ 204-ի ծրագրին
յատուկ գործերու շարքին մէջ չեն սեղմուիր, պարագայ մը որ
կուգայ դժբաղդաբար հաստատել, հակառակ 7-8 տարուայ դառն
փորձառութեան, ճշմարտութիւնը այն սրտցաւ գիտողութեանց զորս
ըրած էի հրապարակաւ 1927-ին՝ «Երիտ. Հայաստան»ով. —

Չորրորդ, մանաւանդ անոր համար որ, 204՝ իր նպատա-
կին համապատասխան պատուարեր գործ մըն ալ կատարած ըլլա-
լու առիթ մը փախցուցած է, այդ հրատարակութեան գումարը
չյատկացնելով գոնէ փոքրիկ շինութեան մը մեր Խ. Հայրենիքին
մէջ:

Կը ներուի անշուշտ մեր այս բարեկամական գիտողութիւնը:

ԼԷՕ ԵՒ ՇՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմաբան Լէօ-ի, 1928-ին Թիֆլիզ խմբագրուած և 1934 թուականին Բարիզ ՀՅԿ-ի կողմէ հրատարակուած մեծադիր էջերով ստուար հատորն ունիմ աչքի առաջ, որուն նպատակն է հաստատել թէ, «Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարականութիւնը» եղած է՝ ցվերջ տաանց բացառութեան, «Փանաթիկ ազգայնամոլութիւն», և հետեւաբար «երկու միլիոն թիւրքահայերու բռնաջնջման» պատճառ:

Թրքահայ Յեղափոխութեան «երկերեսանի Յանոսը» եղած է Հնչակեանութիւնը՝ որուն վրայ կը ծանրանայ առաւելապէս Թրքահայաստանի բնաջնջման պատասխանատուութիւնը:

Հեղինակը, թէեւ ուղղակի չըսեր, բայց կ'ուզէ հասկցնել թէ, եթէ հայ ազգայնամոլութիւնը չըլլար, Թրքահայութիւնը չէր բնազրկուեր, և հետեւաբար Թուրք Սուլթանիզմը... անմեղ է:

Այս շշմեցնող ամբաստանութիւնն ու դատապարտութիւնը ապացուցանելու համար, Հեղինակը պէտք զգացած է երկարածիգ և մանուածապատ միջոցներու դիմել, զորս գիտական պաղարիւնութեամբ քննադատելու համար, պարտաւորուած ենք մենք ալ, իր ստուար հատորի անկարգ կարգը պահել, որպէս զի ընթերցողը դիւրութիւն ունենայ յիշեալ գրքի բովանդակած բոլոր հակասութեանց, չփոթութեանց և անտրամաբան տրամաբանութեանը վերահասու ըլլալու:

Թրքահայ Յեղափոխութիւնը դիմորոշելու համար, Լէօ՝ իր գրքի առաջին իսկ տողերէն, պատմութիւնը կ'սկսի՝ 1862-ի Զէյթունի ապստամբութենէն, յանգելու համար 1896 թուականին՝ «Հնչակեանութեան անկումին ու քայքայման» (վերջին գլուխի վերջին տողերով), իսկ հաստատելու համար թէ, Թրքահայ Յե-

դափնոսութիւնը՝ եղած է ազգայնամուլ, կը ջանայ նկատել տալ որ, սկիզբէն՝ «Ռուս ժողովրդային (նարոտնիկ) կուսակցութեան» սկզբըունքներէն ներշնչուած է ան: Իբր ապացոյցներ Նարոտնիկեան ազգեցութեան, կը յիշատակէ Թրքահայ Յեղափոխութեան գործունէութեան ապստամբական և «ահաբեկչական» մեթաղ:

* * Յիշեալ դիրքը ուշագրութեամբ կարգացողին առաջին դիտողութիւնը կրնայ ըլլալ՝ «արդեօք արտածութեամբն ապրանք» մըն է, այսինքն կանխամտածեալ և դիտումնաւոր, և կամ «ապրապրուած» (sur commande);

Այս կէտը, մեզի համար բնաւ կարեւորութիւն պէտք չէ ունենայ, վասն զի այն անաչառ քննադատութիւնը զոր կ'ուզենք ընել, պէտք է վեր մնայ հրապարակային վիճամուտութենէ և հիմնուի միմիայն հասարակագիտական կշռագրութեան վրայ: Ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ այս «ձեռմակ դերձանով կարկանդակ» շարժառիթը, եթէ առաջագրութեամբ թեզը՝ իր բովանդակութեամբը պատմական ճշմարտութիւն մ'եղած ըլլայ:

Երկրորդ, կասկած չի կայ որ, 1928-ին ի Թիֆլիզ գրող Լէօ-ի համար, ընկերավարական բեմին է անշուշտ ընկերային չափերէնքն ու ազէտները բառնալու կոչուած բեմիմը՝ որուն գողափարաբանութիւնն եղող մատերիալիստ պատմա-իմացումը, 1887-էն սկսեալ եղած է Հնչակեան կուսակցութեան դաւանանքը: Ուրեմն, Հնչակեանութիւնն ալ դատապարտելու համար, մէկ միջոց միայն կայ, այն է՝ հաստատել որ Հնչակեան ծրագիր-սոցիալիզմը՝ զոնէ գործունէութեան մէջ, «քղամիթ» մ'եղած է լսկ, ինչպէս կ'ըսէ Լէօ:

* * Գիրքի թեզին կամ բուն նպատակին այս համառօտ բացատրութենէն ետք, այժմ հետեւինք Հեղինակի արամաբանութեանը:

I

Խօսքը տանք պատմաբան Հեղինակին:

Ձէյթուն, թէեւ 19-րդ դարուն և անկէ առաջ ալ շատ անգամներ, «անդական սովորոյթի կարգ անցած» ապստամբութիւններ (... «որոնք բխում և մշտապէս սնուցւում էին այն համատարած անիշխանական գրութիւնից, որ տիրում էր Թիւրքիայում, 17—19 դարերի ընթացքում» (տ. էջ 10) ըրած էր իր «աւանդական անկախութիւնը» պահպանելու համար, բայց անոր՝ 1862-ին

ըրած ապստամբութիւնը ուրիշ բան էր, և իր բովանդակութեամբը՝ «Թիւրքահայաստանի համար, քաղաքական ծրագրի ու կազմակերպութեամբ զինական շարժումի վրայ», «մի խօսքով, այն ամէնը, ինչ հարկաւոր է նախապատրաստուած, վաղօրօք չափած ու ձեւած քաղաքական ձեռնարկութիւնը քանդող ու ապրեցնող գողափարախօսութեան վրայ» (տես էջ 10), հիմնաւորութեամբ, վասն զի, 1862-ի այս ապստամբութիւնը «պատրաստել է կ. Պոլսում կազմակերպուած մի գողանի յեղափոխական մարմին, որի հիմնադիրը եղել է Մ. Նալբանդեանը» (տ. էջ 11):

Եւ որովհետեւ, Մ. Նալբանդեանը՝ «1860ական թուականների սկզբում գործող ռուս յեղ. Նարոտնիկներին» մէջ ըլլալով, այդ շրջանի հռչակաւոր ռուս տարագիր՝ Հերցէնի, Բակունինի, Օգարեւի գողափարակիցն ու գործակիցը եղած է, կարելի է հետեցնել որ, վերեւ ակնարկուած գողանի յեղափոխական մարմինի ծրագիրը եղած է ռուս յեղ փոխական շարժման գողափարախօսութիւնը:

«Ահա՛ այս առաջին և ամենակարեւոր երեւոյթն է, կ'ըսէ Լէօ, որ կարմիր թելով անցնում է Թիւրքահայ յեղափոխութեան առաջին օրից մինչեւ վերջինը» (տես էջ 10):

Անմիջապէս դիտել տանք Լէօ-ի որ քաղաքական կազմակերպութեանց դերն ու պաշտօնը կը կայանայ, տարերային կերպով և ինքնաբերաբար ի յայտ եկող «սովորական ընդհարումները», ապստամբութիւնները, գողափարաբանական այսինքն՝ գիտակցական որոշ հունի մէջ բերելու յեղափոխական աշխատանքին մէջ, երկրորդ որ, քաղաքական յեղափոխական մարմինները չեն որ յոչինչէ կը պատրաստեն այդպիսի առիթ կամ միջոցները, այլ ժողովրդային զանգուածին ներառոյ՝ բնազդական շարժում-խլըրտումները՝ որպէս նոր կեանքի նախանշաններ, դրսեւորուելով և ստատկանալով, ազդարար կ'ըլլան ժամանակին ու միջավայրին, ըսել կ'ուզեմ պատմական հասունացած մօմենտին տուեալ պայմաններուն համաձայն գործունէութեան և ուղղութեան. և հետեւաբար, յեղափոխական մարմիններու վրայ ծանրացող դերն ալ կը սահմանաւորուի ճանշնալ ու դիմորոշելու մէջ մօմենտի փօթանսիէլ ուժերը, ինչպէս և այդ ուժերը զեկավարելուն և ըստ տեղին նոյն իսկ դրդելու և բռնկցնելու նախաձեռնութեամբ:

Ժողովուրդի սոցեալ անտեսական կացութենէն յառաջացած շարժումները՝ տարերային պոռթկումները, ո՛չ թէ արգիլելու՝ ո՛չ թէ անոնց առջեւ թումբ կանգնելու այլ մատերիալիստ պատմա-

իմացումի նօրմալ ծիրին մէջ առաջնորդելու կոչուած քաղաքական յեղափոխական մարմիններու զաղափարաբանութիւնն ու գործունէութիւնը ուսումնասիրելու, քննադատելու և անոնց բաժին ինկած պատասխանատուութիւնները ճշգործելու համար, պատմութեան բնաշրջական պրոցեսէն դատ ուրիշ չափ ու կշիռ չունինք:

Կը կարծեմ թէ քննադատ Լէօ չպիտի մերժէ պատմաքննական այս սկզբունքը, որուն մէջ կը բովանդակուի յեղափոխականութեան էութիւնն իսկ, այն հասկացողութեամբ որ, ճշտենք, յեղափոխականութեան պահանջքն է գործ, միշտ գործ, առանց վահատելու կամ յուսահատելու, աչքի առաջ ունենալով ո՛չ միայն ապահով և անմիջական յաջողութիւն, այլ նաեւ զանգուածի քրնացող դիտակցութիւնը արթնցնելու դրական, փետակօժիկ փրփականտա, մանաւանդ հոն ուր ուրիշ ճար չկայ, տիրող պայմաններու հետեւանքով:

Հարց ուրեմն, Թրքահայաստանի ընկերային-քաղաքական պայմաններն ի՞նչ էին այդ ժամանակաշրջանին, մէկ խօսքով՝ ի՞նչ էր երկրի անտեսա-ընկերային դրութիւնը:

Պատմաբան Լէօ կ'ընդունի և կը հաստատէ որ, «17-19 դարերի ընթացքում, Թիւրքիայում տիրում էր համատարած անիշխանական դրութիւն», և Թիւրքահայաստանի կացութիւնն ալ՝ ճորատաիրական-աւատական էր: Այս մասին կ'արժէ ամբողջութեամբ ներկայացնել հոս, այն վաւերագիրը զոր Լէօ՝ իրաւամբ փոշիներու տակէն դուրս քաշած է, — Մուշի առաջնորդական տեղապահ՝ Գրիգորիս վարդապետ Աղվանեանի՝ 1872-ին Պոլիս Հայոց Պատրիարքարանին դրկած գեկուցագիրը՝

«Մերագնեայ դաս մը ժողովուրդ, որ ի Բաղաշէն, ի Խուսթ, ի Սասուն, և ի Շատախ գաւառներ, — ստում է նա, — քիւրահերու հետ խառն կը բնակին: Նոցա գլխաւորներուն, որ խաֆիւ կ'ըսուին, ճորտ լինելով, ամենաբաւն կենաց վիճակուած են: Դասդաս նոցա բաժին եղած, իւրաքանչիւրին իրրեւ հպատակ և սեփականութիւն համարուած, տարեկան տուրք կուտան խաֆիւրներուն, և երեք կարգի բաժնուած են: Առաջին կարգը, որ համբա կ'ըսուի, տուն գլուխ եօթ բեռ ցորեն կուտայ, մէկ պաճար, հինգ ոչխար, երկու լիւր իւղ, երկու օխա ծխախոտ, մէկ լիւր չորթան, չորս լիւր աղ, մէկ շաւիար, մէկ զոյգ զանկապան, մէկ զոյգ գուլպայ, մէկ զոյգ խօնճան, մէկ զոյգ գոգնոցի ժապաւէն, երկու ունկի վառօդ, երկու ունկի կապար, երկու ունկի կա-

նեփ, հինգ ունկի ձէթ, հինգ հոտ պուտուկ, երկու շերեփ, 30 դգալ, 4 թի, 2 կոշով, 6 ցոխաւել, մէկ դանակ, 4 հաւ, 2 աքաղաղ, 10 սարեակ, 6 արօր, 1242 դրշ. ստակ և տարին երկու անգամ ունքացած ոչխարաց կաթ՝ դարնան պանիր չինելու և աշնան մածուն բանելու համար: Երկրորդ կարգը, որ կիսահամբա կ'ըսուի, վերոյիշեալ արոց 2/3 մասը, իսկ երրորդը, որ պճեղ կ'ըսուի 1/3 մասը կը վճարեն:

«Այս մարդակեր դպան խաֆիւրներ (ճորատաւէր)՝ ինքնազուլս և ապստամբ վիճակի մէջ լինելով, իրենց ճորտ հայերը կանամբ և սրբովք, շարժական և անշարժ կալուածներով իրարու ծախելու սովորութիւն ունին, և երբ իրարու դէմ կատաղին կամ թըշնամանան, իւրաքանչիւրն իրենց հպատակ հայերն բռնութեամբ առաջին ձգելով, իրարու սահման կ'ապաւտակեն, մանաւանդ հայոց գիւղերու վրայ յարձակելով կը կոզոպտեն, կը վիրաւորեն, կը սպաննեն և կը վերադառնան տեղերնին: Յազթահարեալ թըշնամին՝ միւսին վրէժը լուծելու համար, զօրաժողով կ'ընէ, կ'ապաւտակէ թշնամուն հպատակ հայերու գիւղերը արջածին զայրոյթով, կը կոզոպտէ, կը քանդէ, կ'աւերէ, կը վիրաւորէ, կը սպաննէ և կը վերադառնայ:

«... Գերիի տէր խաֆիւրներ, երբ մարդ ծնանելու լինեն, յանձն իւր ճորտի տունէն՝ գառամբ և ոչխարով աչքալուսի պիտի երթան, աղայի զգեստացու պիտի տանեն, այն ինչ հայոց մերկանդամ կանայք ձեռքով իրենց կուրծքը ծածկելու աղքատ վիճակի մէջ կը գտնուին: Երբ պատանեկութեան հասնի, գէնք պիտի պատրաստեն անոր: Հինայելու տուն, զալան (պաշլըգ) պիտի տան հարսնցուի ծնողաց, և հարսանեաց պիտոյքը պիտի պատրաստեն: Եթէ մեռած էլ պատահի, ոչխար, իւղ, պանիր եւայլն տանելով՝ կը մխիթարեն զխաֆիւրները: Բայց ընդհանուր ազգութեան նախատինք այն կէտն է, որ նահապետազն հայոց պարկեշտութեան առաքատի յոյժը և սրբութեան քօզի ներքեւ սնուած աղջիկներ, այսօր հոլանի եղած, խաֆիւրների տան մէջ, իրրեւ հարս՝ օրերով ձաւարը, կորկոտը չինելու, լաթը լուանալու և կարկառելու սպասարկութիւն կ'ընեն՝ լուին արտասուելով: Եւ անոնց կըլկըլի արտերը քախտնելու շարաթներով կ'աշխատին մերկ անդամ և բոբիկ ոտամբ, արեւակէզ և աթախար եղած, «գիրենց կանաչ արեւը կ'ողբան, գիրենց խաւար աստղը կ'անիծեն»:

«... Հայերու ոմանց կիները եթէ ամուլ լինին կամ մանչ ծնանին, խաֆիւրներ երկրորդ կին առնել կուտան, որպէսզի զա-

ւակ յարուցանելով տարեկան տուրքը յաջորդեն»:

Այս սրտակեղեք զեկուցագրէն զգածուելով անշուշտ, Լէօ կ'աւելցնէ՝

«Իսկ ի՞նչ էր անում «ազգային իշխանութիւնը», այսինքն նոյն այդ դժբաղդ ժողովրդի ազիտութիւնը և նախապաշարումները իր համար անդարար նիւթ դարձրած հայ հոգեւորականութիւնը: Կ. Պոլսում նա ունէր մի մեծախօս պատրիարքարան... Պատրիարքարանն, ի հարկէ, բազմաթիւ տեղեկութիւններ էր ըստանում ճորտ գիւղացիութեան մասին, բայց կազմել լուրջ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն, կազմել տեղեկագրեր և նկարագրութիւններ, հրատարակել պաշտօնագէտ, գիմեմներ անել կառավարութեան, նա երբեք չիմացաւ և չկարողացաւ: Ճորտութեան մասին պատրիարքարանի տրած մի եզակի հրապարակագրութիւնը բաղկացած էր երկու հազիւ նկատելի տողից. — «Այն աւանի (Մոկա Վանի գաւառ) քիւրտ պէյերը գիւղացի հայերն իբրեւ գերի կը վաճառեն իրենց մէջ»: (Տես էջ 41—43):

Ընթերցողի ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք այժմէն Լէօ-ի վերեւ յիշեալ առդերուն վրայ, ուր ճորտատիրութեան և գերեվաճառութեան բարձման համար իբր միջոց կը քարոզուի տեղեկագիր և նկարագրութիւններ հրատարակել պաշտօնագէտ և «գիմեմներ անել կառավարութեան»: Ասկէ դատ ուրիշ ո'չ մէկ միջոց չի ճանչցող, մարքսիստ սոցիալիզմի ջատագով, յեղափոխական մարմիններու քննադատ Լէօ՝ բնական է որ ապստամբութիւնները, ըլլան անոնք՝ տարերային, բնագոյական և կամ գիտակցական, դատապարտէ, բայց ի՞նչպէս մեկնել, երբոր Հնչ. Կուսակցութեան Գում-Գափուի և Պապ-Ալիի ժողովրդային գիմեմի խաղաղ ցոյցերն ալ ո'չ միայն կը դատապարտէ այլ և «հայոց ջարդերուն» պատասխանատու կը նկատէ, ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին:

Գաւառական առաջնորդները՝ «մի-մի վեղարաւոր խաֆիրներ» (տես էջ 43) նկատող Լէօ, բուն խաֆիրներու խաֆիրն եղող Սուլթանին կառավարութեան գիմեմէ դատ ուրիշ մէկ միջոց կը ներկայացնէ՝ իր ստուար քննադատականին մէջ... (?):

Յայտնի է թէ Պոլսոյ կեդրոնական մակաբոյժ կառավարութիւնը, քիւրտ ճորտատէրերուն և բոլոր աւատապետներուն (աշիր-րաթապետ, միւթեկալիպէ յորջորջուածներուն) պաշտպանն եղած է միշտ, բաց աստի, այն բոլոր քաղաքական տարրական բեֆորմները զօրս հայրենասէր երիտասարդ թուրքեր առաջարկած կամ

պահանջած են, մասնաւորեւ Եւրոպական Թուրքիոյ փոքր ազգերու ապստամբական շարժումներուն կրկնութեանց և ծաւալման առաջըն առնելու մտահոգութեամբ, ամէնքն ալ անխելի մնացած են Կեդրոն — կառավարութեան կամ Սուլթանին մօտ, և կամ ընդհակառակը՝ պատճառ դարձած են հարստահարութեանց և կեղեքմանց սաստկացուելուն, և նոյն իսկ՝ հպատակ հայ ժողովուրդը բնաջնջելու յետին-միտքերով, Սուլթանի կառավարութիւնը քաջալիրած ու զինած է քիւրտ աւատապետները, որով՝ անտեսական ճեւղած կ'արգին վրայ աւելցուցած է նաեւ արիւնոտ ջարդը...:

Արդ, խնդրեմ, ըսէք, եթէ Զէյթունի կամ Մառնի ինքնաւոր ընդվզումներն ու ապստամբութիւններն ալ չըլլային, ինչո՞վ և ի՞նչպէս պիտի կրնայինք արդարացնել հայ ժողովուրդը՝ պատմութեան և մարդկութեան առջեւ, և հայ ժողովուրդի այս տարերային՝ ինքնաւոր ըմբոստութիւնն ու բողոքի խլրտումները գեւ չի զարթնած պարագային անգամ, եթէ երիտասարդ մտաւորականներ՝ նախաձեռնութիւնը չվերցնէին այդպիսի հոսանք ու շարժումներ յառաջացնելու, ինչո՞վ և ի՞նչպէս կ'արելի պիտի ըլլար արդարացնել այդ շրջանի հայ մտաւորականութիւնը: Արդեօք պատմաբանը՝ ինքն առաջինը չպիտի՞ ըլլար այդ սերունդը անարգութեան սիւնին դամազ, որպէս անարժան սերունդ հայ ժողովուրդի, մասնաւորեւ այնպիսի դարու մը մէջ, ուր քաղաքակրթութեամբ Եւրոպան՝ այո՛, իր անտեսական շահէն և աշխարհակալ դիտումներէն եւեթ մտրակուած ու դրդուած և ո'չ թէ թափուած արիւններէն զգացուած, սկսած էր Թուրքիոյ «հիւանդ մարդուն» վրայ զինուորական և դիւանագիտական ճնշում բանեցնել, այս կամ այն փոքր ազգերու ինքնօրինութեան միջնորդ ու պաշտպան հանդիսանալով: Արդեօք պատմաբանը՝ ինքն առաջինը չի՞ պիտի ըլլար, մասնաւորեւ Եւրոպա ուսած հայ մտաւորականութեան ճակատին՝ թուք ու մուր ժայթքողը, ըսելով որ՝ գոնէ պալքանեան ժողովուրդներու ժամանակակից պատմութեան դասերէն օրինակելու էին:

Բայց ո'չ, այս անգամ պատմաբան Լէօն չէ խօսողը այլ փաստաբան քննադատը, որուն դերն է առաջադրուած թեզ մը պաշտպանել: Ուստի, կը փորձէ դատել և եզրակացնել այնպէս ինչպէս պիտի ընէր՝ ի պաշտօնէ անարդար դատի մը պաշտպանութեան կոչուած փաստաբան մը, գոնէ դատաւորներու մտքին մէջ չփոթուած իւր յարուցանելու համար: Ներկայ պարագային, դատաւորը՝ դադութահայութիւնն է, որուն մտքին մէջ հարկ է չփոթուած ըստ

տեղծել «Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութեան» շուրջ, ներկայացնելով զայն առանց բացառութեան ֆանատիկ ազգայնամոլ: Բայց զազուծահայ վերապրող ընթերցող դատաւորը չի խրաչեցնելու կամ չի վերաւորելու փափկանկատութեամբ մը, ազգայնամոլութեան բուն շարժառիթն ալ՝ պալքանեան ժողովուրդներու և Թրքահայութեան դրութեան միջեւ հիմք չունեցող «անալոգիա» տեսնելով միամտօրէն խաբուած ըլլալուն վերադրելով կը բաւականանայ:

Ահա՛, Լէօ-ի երկու հիմնական փաստերը՝ ֆանատիկ ազգայնամոլութիւն և պալքանեան հողամասի ու Թրքահայաստանի քաղաքական դրութեան միջեւ անալոգիա տեսնելու շուրթին, որու հետեւանքով տեղի ունեցած է Թրքահայաստանի բնաջնջումը, ուրեմն և այդ ահաւոր ազէտին ծանր պատասխանատուութեան տակ կ'իյնայ, ըստ Լէօ-ի, Թրքահայ Յեղափոխութիւնը առանց բացառութեան:

«Այս անալոգիան, կ'ըսէ Լէօ, Բուլղարների և Հայերի վիճակների այս միակողմանի նմանութիւնը և համեմատութիւնը, որին, քիչ յետոյ, աւելի մանրամասն կ'անդրադառնանք, դարձաւ միամիտ հայութեան յոյսերի և պայքարի անքննադատելի խարխիւր: Սակայն այս եղաւ պատճառների ամենահզօր պատճառը հայկական պատմութեան մէջ աննախընթաց և իրապէս նմանը չունեցող ջարդերի և վերջնական բնաջնջմանը միլիոնաւոր Թրքահայերի և մնացորդների վտարմանը իր դարաւոր հայրենիքից» (տ. էջ 58—59):

Լէօ-ի այս տողերը կարգացող մը չի՞ փորձուիր արդեօք բացառանջելու, — ինչո՞՞ Սուլթան որ մաքուր ու անբիծ բռնակալ թաթիք մէջ զօրով դրեր են սուր ու հրացան, որպէս զի աննման ջարդերով բնաջնջեա միլիոնաւոր հայեր: Իսկ անիծեալ Յեղափոխութիւն, որ միակ պատասխանատուն, «պատճառների ամենահզօր պատճառը» դարձեր ես այդ սաղայելական խրախճանքներուն... !!!

Իսկ մենք կ'ըսենք, ի՞նչ ցաւալի հեգնութիւն և ի՞նչ անման խաչելութիւն գիտական մարքսիստ դաւանանքի, որու անունովը խօսող պատմաբանն ու Հրատարակիչը մինչեւ հոգ կ'իջեն...

Անցնինք և շարունակենք մեր նիւթը:

Ըստ Լէօ-ի վերելիչեալ «անալոգիայէն» միամտօրէն խաբուելով ուրեմն, Թրքահայ Յեղափոխութիւնը՝ ազգայնական գա-

ղափարաբանութենէ տարուած, սարքած է ապսամբութիւններ:

Լէօ, այս եզրերու լուսաբանութեանն ու բացատրութեանը յատկացուցած երկարածիք էջերու մէջ, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, խոշոր հակասութեան մէջ կ'իյնայ:

Առանց այս հակասութիւնը մերկացնելու, դժուար թէ՛ Լէօ-ի գիրքին ընթերցող մը չի բռնուի անոր յառաջացնել ուզած շփոթութեանց ցանցին մէջ: Շփոթութիւններ, որոնք, հուսկ ապա, Հնչակեանութիւնն ալ այդ միեւնոյն ծանր պատասխանատուութեան տակ ձգելու համար նախատեսուած ու կանխամտածուած ռազմական փլանի մը յատկանիշն ունին:

Այս ըսածնիս ապացուցանելու համար, գիրքին իսկ վկայութեանը դիմենք անաչառօրէն.

«Ի՞նչ է նարոտնիկութիւնը, կը հարցնէ Լէօ: «Նարոտնիկ» պարզապէս պէտք է թարգմանել «ժողովրդական» և Նարոտնիկութիւնը, հետեւաբար, այն քաղաքական հոսանքն է, որի բովանդակութիւնն է ժողովրդասիրութիւնը... որի համար գերազոյն իաէան էր ռուս ժողովրդի (գիւղացիութեան) ազատագրումը: Նա կազմուած էր այն ժամանակից, երբ ռուս մտաւորականութեան մէջ մուտք է գործում եւրոպայից, սոցիալիզմի վարդապետութիւնը: Նարոտնիկութիւնն այսպիսով «ռուսական սոցիալիզմն» էր» (Տես էջ 11):

Եւ կը յաւելու՝

«60ական թուականների առաջին կիսուն ռուս յեղափոխական կազմակերպութիւնները միացան և դարձան մի կուսակցութիւն «Նարոտնիկա Վոլեա» (ժողովրդական կամք) անունով: Այնուհետեւ այս անունն տակ էր գործում ռուսական սոցիալիզմը, խարսխուած իր երեք գլխաւոր առանձնայատկութիւնների — գիւղական համայնքի, բռնիթարութեան (ապստամբարարութիւն) և ժողովուրդի մէջ դնալու — վրայ: Վերջերում Նարոտնիկների կազմակերպութեան մէջ առաջացան թեւեր, և դրանցից մէկը մտցրեց և մի չորրորդ ռուսական առանձնայատկութիւն — ահաբեկում (տերոր)» (Տես էջ 13):

Այս սահմանումներէն (ուր նոցիոնալիզմի նշոյնն անգամ չիկայ) ետք, ռուս սոցիալիզմի վերագրուած հակամարքսիստ սկզբունքի մասին քննադատական շատ թուցիկ ակնարկներ միայն, մէկ խօսքով՝ ոչինչ հիմնական: Ինչո՞ւ արդեօք. վասն զի, հուսկ ապա, Հնչակեան սոցիալիզմն ալ վարկաբեկելու մտադրութիւնն ունի, ռուս սոցիալիզմին ժառանգորդը ներկայացնելով զայն:

Դարձեալ, ուշագրաւ է որ Լէօ՝ Թրքահայ յեղափոխական շարժումներուն վերադրած ֆանատիկ ազգայնականութեան մասին, ոչինչ ունի փաստած գաղափարաբանական, այլ բաւականացած է պալքանեան ժողովուրդներու ազատագրմանց պատճառը ներկայացնելով համասլուականութիւնը, այսինքն ոռոս Նազիոնալիզմը, անմիջապէս դիւրին եղբակացութեան մը յանգելու թէ՛ քանի որ Թրքահայ յեղափոխական շարժումներն ալ՝ պալքաններու քաղաքական ըմբոստութեանց նման նպատակներ հետապնդած ու նըման գործունէութիւն ունեցած են, խարուելով միամտօրէն երեւութական «անալոգիայէ», ապա ուրեմն, Թրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնն ալ պէտք է եղած ըլլայ Նազիոնալիզմը:

Յարդ, դեռ խօսքը չի կայ Հնչակեան կուսակցութեան: Վերելիչեալ բոլոր հակասութիւններն ու կամաւոր չփոթութիւնները Լէօ-ի, Հնչակեան կուսակցութեան գէժ ընելիք ծանր ամբաստանութեան համար, ընթերցողի միտքին մէջ գետին պատրաստելու կանխամտածեալ փլանին արդիւնքն են, եթէ ո՛չ, կարելի՞ է միթէ խորհիլ որ Լէօ՝ այդ սասիճան անտրամաբան եղած ըլլայ, մինչև իսկ չըմբռնելու ազգայնականութեան (Նազիոնալիզմի) իմաստը:

Դիւրութեան համար, աւելորդ չէ անշուշտ յիշատակել հոս, Նազիոնալիզմի իմաստն ու նշանակութիւնը, մարքսիստ հասկացողութեամբ:

«Ազգային ըսելով, պէտք է հասկնալ ժողովրդային ինքնորոշում, ամէն ժողովուրդներու համար հաւասարապէս, առանց մէկը միւսէն ստորադասելու: Պէտք է հասկնալ միանգամայն մարդկութեան և միջազգային Պրոլետարիատի ամբողջական շահու գերադասում՝ անհատական ինչպէս նաեւ ազգային շահերու վրայ, իսկ ընդհակառակը, Նազիոնալիս (ազգայնական) է ան՝ որ իր ազգը գերիվեր կը նկատէ քան ուրիշ ազգեր, և իր երկրի դասակարգային թշնամեաց շահերը կը նախընտրէ քան ուրիշ երկիրներու իր իսկ գասակարգին շահերը: (Կարլ Կոսեցկի):»

Արդ, ըլլայ «աւանդական անկախութեանը ձգտող» Զէյթունի, ըլլայ Սասունի, ընդգէժ ճորտատիրութեան, ընդգէժ հարըստահարող քաղաքական իշխանութեան, ընդգէժ երկրի «համատարած անիշխանականութեան» մղած ապստամբութեանց մէջ, և կամ, տարրական ընդհանուր բեֆորմներ պահանջող Գում-Գափուի և Պապ-Ալիի խաղաղ ցոյցերուն մէջ, հայ ազգայնական (Նազիոնալիստ) կոչուելու արժանի նշոյլ մը կա՞յ:

Առանց բացատրութեան և առանց փաստի, ապստամբութիւն բառի անալոգիան չարաչար դարձածելով և միանգամայն բռնաբարելով ուղիղ արամաբանութիւնը, կը խորհի՞ արդեօք Լէօ, որ պիտի կրնար դատապարտել Կոմիւնիզմի ալ, նախ քան իշխանութեան տիրանալը, կատարած ապստամբութիւն և ազիտացիաները...:

Զէ խորհած անշուշտ Լէօ՝ այս կէտի վրայ, կուրօրէն տարուած ըլլալով՝ Թրքահայ Յեղափոխութիւնը, առանց բացառութեան, որպէս «Նազիոնալիստ» ե՛ւ դատապարտելու ե՛ւ հայերու բնաջնջման պատասխանատու ներկայացնելու մարմնջէն, *coûte que coûte*: Չախո՛ղ փաստաբան:

Կ'արժէ յիշատակել որ, Պլեխանով ևս, մեր Լէօ-ի նման, թէեւ ո՛չ թէ Զէյթունի ապստամբութեանէն աւելի քան վաթսուս տարի ետք, այլ, դեռ տարին չի բոլորած՝ Ռուսիոյ (Մոսկովա, Սորմովօ, Եկալին քաղաքներու) պրոլետարական ապստամբութեանց պարտութեանց մասին քննադատականի մը մէջ կ'ըսէ՝ «Այս ապստամբութեանց մէջ մեր պրոլետարիատը՝ զօրաւոր, յանդուգն և քաջ դուրս եկաւ: Եւ սակայն, ասիկա՝ բաւական չեղաւ յաղթութիւն տանելու համար, բայց մը զոր դիւրին էր նախատեսել, և հետեւաբար պէտք չկր գեցի դիմել»: Ահա՛, թէ Լենին՝ իր պատասխանին (1906 թ.) մէջ այս ընդգծուած խօսքն ինչպէս կ'որակէ՝ — «Իմաստակ Պլեխանովի վայել, աժնոց և նեղմիտ բարոյական խրատ»:

Բազդատութիւն ընելը, կը թողում ընթերցողին:

Լէօ-ի փաստաբանական փլանը՝ իր էութեանը մէջ մերկացնելով ուրիշ նպատակ չունի՞մ բայց եթէ յայտնել որ, սկզբնական շրջանի յեղափոխական շարժումներու խաթարմանց, կամ ըսենք ազգայնական շեղումներու առաջին առնելու և կամ անոնց առջեւ թումբ կանգնելու սահմանուած միակ գործօնը հանդիսացող Հընչակեան կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնն է որ դիւր չէ եկած մեր ի պատճառ քննադատին, և ճիշդ այդ պատճառաւ ալ հարկադրաբար գլուխը պատէպատ կը դարնէ, ինչպէս պիտի տեսնենք դեռ յաջորդաբար:

II

(ՓԱՍՏԵՐԸ)

Փաստի սիրահար Հեղինակի «առաջաբան» էն կ'արդանք հե-
տեւեալ տողերը՝

«Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարախօսներից . . .
չատերը դեռ ապրում են և կատաղութիւնից փրփրում, երբ
նրանց դնելով Արդիւլ-Համիտների, Թալէաթ-էնլէրների, Լո-
բանով-Ռոստովսկիների, Նիքոլայ երկրորդների, Չէմերլէնի-
րի, et tutti quanti, ուրիշ հայասպանների հետ միասին՝ իբրեւ
նրանց գործակիցներ, հարց ենք անում՝ «ո՞ւր է եղբայրդ»: Բայց
այս կատաղութեան ամբողջ փրփուրը, որքան էլ ժահրոտ խոր-
քերից լինի դուրս ժայթքելիս, երբեք և երբեք չպիտի մեղ չեղի
հանգիստ, պաղարիւն ուսումնասիրողի և քրքրողի գիտական գիր-
քից: Նրանք մեզի յիշոցներ, իսկ մենք նրանց՝ փաստեր և փաս-
տեր . . . անվերջ փաստեր . . .» (Տես էջ 5-7):

Համբերութիւնը ունենանք ուրեմն, Լէօ-ի այդքան գիտա-
կանօրէն եւ պաղարիւն քննասիրութեամբ ապաւինած գլխաւոր
փաստերը, նոյնութեամբ հաւաքելու, զանց չառնելով նաեւ քիչ մը
լուսարանել համեստօրէն, պատմախօս քննադատի միտքի և յի-
շողութեան թերացումներն ու չփոթութիւնները, իր իսկ գիրքե-
րէն մէջբերումներով՝ որպէս պատասխան:

Անդամ մ'ալ կրկնենք որ, գիրքին կարգը պիտի պահենք,
առանց դասաւորելու, որպէսզի ամէն հետաքրքիր ընթերցող կա-
րենայ վերըստուգել մեր ըսածները:

ԴԻՄՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԱՐՅԸ.—

Ա.— «Դիմում է արւում Նապոլէոն կայսրին (Չէյթունի ա-
պրտամբութեան մասին է խօսքը): Ֆրանսական դիւանագիտու-
թիւնը ոտքի էր հանում: Նապոլէոնը յանձնառու էր լինում միջա-
մտութիւն անել յօգուտ Չէյթունցիների, և գուցէ նրանց էլ տըր-
ուէր Լիբանանի ինքնավարութեան օրինակով մի փոքրիկ գաւառա-
կային բան, եթէ միայն նրանք, Լիբանանի Մարոնիների նման,
կաթոլիկ եկեղեցուն պատկանին, մի բան՝ որ ֆրանսական արե-
ւելեան քաղաքականութեան հիմնաքարն է կազմում: Հարց էր
բացւում Չէյթունը կաթոլիկ դարձնելու մասին, բայց այստեղ,
ինչպէս միշտ հայկական անցեալում, արդելք է լինում հին պատ-
մական Ֆանասիկոսութեան վիճալը, որ՝ չորրորդ դարից՝ հայերին

քրիստոնեայ դարձնելուց աւելի լուսաւորչական է դարձրել: Այդ
ժամանակից է որ լուսաւորչական կղերը՝ իր ճորտանման կողմ-
պուտը դարձնելով հայ ժողովուրդը, իր քաղաքականութեան հիմ-
նաքար էր անում լուսաւորչականութիւնը, որին և անխնայօրէն
զոհ է բերում դարե-դար հայուքիւնն՝ ահագին զանգուածներով:

«Միւսնոյնը կրկնեց և այժմ: Չէյթունը կուսածաղիկ դար-
ձաւ լուսաւորչական և կաթոլիկ կղերի միջեւ: Յաղթեց լուսա-
ւորչականութիւնը, և Նապոլէոնը մոռցաւ Չէյթունը»: (Տես էջ 31)
(ընդգծումները մերն են):

Բ.— «Առաջին դիւանագիտական (վերելի ակնարկութիւն)
փորձը անյաջող անցաւ: Բայց այս ոչինչ չէր նշանակում: Գլխա-
ւորն այն էր, որ հայերը սովորում էին ծեծել եւրոպական դիպ-
լոմատիայի դռները՝ յամառօրէն, բռնաւորութեամբ մեծամեծ յոյսե-
րով»: (Տես էջ 31):

Գ.— «Ի՞նչ էր անում «ազգային իշխանութիւնը» . . . : Կ.
Պոլսում ունէր նա մի մեծախօս Պատրիարքարան (չար. ը տես վե-
րեւ մեր էջ 7) . . . , որ երբեք չիմացաւ և չի կարողացաւ պաշտօ-
նապէս դիմումներ անել կառավարութեան»:

«Իսկ գաւառական առաջնորդները ո՛չ միայն որ և է օգ-
նութիւն չէին տառապող ժողովուրդին, այլ մի՛ մի վեղարաւոր
խափրներ էին նրա գլխին»: (Տես էջ 43):

Դ.— «Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի մի պաշտօնական
հրատարակութեան մէջ, որ վերաբերում է 1876 թւին (Տեղեկա-
գիր Գաւառական Հարստահարութեանց անուն), յակնէ յանունէ
յիշատակած են հայաբնակ նահանգներում գտնւած 276 հայ գիւ-
ղեր, որոնց հողերը մեծագոյն մասամբ ամբողջովին և չնչին դէպ-
քերում մասնակի կերպով յափշտակուած են եղել քիւրտերի, շատ
քիչ թւով նաեւ թուրք ազգեցիկների ձեռքով:

«... Նոյն Պատրիարքարանը 1912 թ. հրատարակած ֆրան-
սական տեղեկագրի մէջ մանրամասն տեղեկութիւններ է գրել հա-
յերից զանազան ժամանակ խլուած հողերի, տների և առհասարակ
անչարժ կաւածների մասին: Այդ մի շատ ընդարձակ նիւթ է, որ
բնականօրէն մենք չենք կարող օգտագործել այստեղ, ուստի բե-
րում ենք մի երկու ընդհ. գումար.— Յափշտակուած են արտեր
26,185, տներ 2591, եւայլն, եւայլն . . .» (Տես էջ 51):

Ինչպէս բացայայտ կերպով կը տեսնուի, Լէօ կը հաստատէ
«դիմումներ» կատարուած ըլլալը, բայց մոռնալով իր այս գրածը,
կը քննադատէ ու կը պարսաւէ «մեծախօս պատրիարքարանը՝ որ

երբեք չէ իմացեր և չէ կարողացեր դիմումներ անել կառավարութեան, Լէօ՝ կը խոստովանի պատրիարքարանի կազմած և հըրատարակած «յականէ յանւանէ ընդարձակ տեղեկագիրը, որոնցմէ կ'օգտուի, մինչդեռ չի յիշեր անգամ որ նոյն պատրիարքարանը ծաղրած ու հեգնած է «տեղեկագիր կազմելու անկարողութեանը» համար:

Այսպէս ուրեմն, փաստի սիրահար Լէօ-ի աչքին առջեւ գընելով, իր իսկ գրիչէն ելած ու միեւնոյն գրքի իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ էջերու զարդերը կազմող իր իսկ աչք ծակող հակասութիւնները, խոնարհաբար և պաշարիւնով շարունակենք մեր քննութիւնները, այդ հակասութեանց բովանդակած այն միջոցներու մասին զորս կը յանձնարարէ իբր յարմարագոյն, հայ թըշուառ գիւղացիութեան անտանելի կեանքին դարման տանելու համար:

ՄԻՋՈՑՆԵՐ.—

«Հայոց հարց»-ի համար, եւրոպական գիւտնագիտութեան միջնորդութեան գիմելու անուղղայնութիւնը այսպիսով Լէօ՝ իբր ուղիղ և դրական միջոց կը թելադրէ, ուղղակի թիւրք կառավարութեան դիմել, հակառակ որ ինչպէս յայտնուեցաւ քիչ առաջ, այս կատարուած գիմումներն ալ կը խոստովանի ինքն ալ արդէն հարեւանցի կերպով: Նախ, հարց տանք իրեն, ինչո՞ւ և ի՞նչպէս կ'անգիտանայ, մանկապարտէզի մանուկներուն անգամ ծանօթ, լեռնակռտակ բազմաթիւ Պատրիարքարանի, որոնցմով դիմում է, կամ աւելի չիտակ պիտի ըլլար ըսել՝ աղերսուած է Օսմ. «բարեխնամ» կառավարութեանէն... զոնէ կեանքի տարրական ապահովութիւն: Արդեօք, այս խնդրուածն ալ՝ ֆանատիկ ազգայնականութիւն է Լէօ-ի համար:

Երկրորդ, քննադատ պաշարիւն Լէօ՝ որ հայութեան աննման խաչելութեան ժամանակակիցն ըլլալուն հակառակ, ի՞նչպէս և ինչո՞ւ կոյր և խուլ կ'ուղէ ձեւանալ կենդանի իրականութեան դասերուն հանդէպ, և, *à posteriori*, այսինքն յետ փորձարկութեան, տակաւին կը յամառի քարոզել որ «գառնուկը՝ կլափը բացած գոյլին դիմելէ» զատ ուրիշ միջոց չունի: Կեցցէ՛, խելացի խիկար իմաստուն:

Երրորդ, եւրոպական գիւտնագիտութեան գիմելու յիմարութեան վրայ ողբացող Լէօ-ն, ի՞նչպէս կը հաշտեցնէ արդեօք մէկ քանի էջ հեռաւորութեան վրայ, Զէյթունցիներու ի նպաստ,

Նապոլէոնի միջամտութենէն բարիք յուսացողի իր արտայայտութիւնը:

Թողունք որ Լէօ որո՞ճայ սսոնց մասին: Մենք շարունակենք մեր քննութիւնը:

Յայտնի է որ Լէօ՝ գոհ մնացած պիտի ըլլար, եթէ Զէյթունցիները կրօնափոխ ըլլալով, «Լիբանանի ինքնավարութեան օրինակ, գաւառակային բան մը ստանային»:

Զէյթունի և Լիբանանի գիրքերու և հանգամանքներու տարբերութիւնն առանց նկատի առնելու, քաղաքական անալոգիայէ մը չլանալու. միամտութիւնը, Լէօ՝ ի՞նչպէս արդեօք կը հաշտեցնէ պաշտանեան ապստամբութեանց մէջ անալոգիա տեսողներու և խաբուողներու միամտութեանը հետ, զոր ո՛չ միայն կ'այպանէր այլ նաեւ թրքահայերու բնաջնջման ահարկու պատասխանատուութեան պատճառներէն մին կը նկատէր: Այս չէ սակայն մեր լսելիքը, այլ թէ՛ Լիբանանի տրուած Նապոլէոնեան ինքնավարութիւնը, գիտէ՞ միթէ թէ ո՛րեւէ բարիք բերած ըլլայ հոն:

Բաց աստի, Լէօ կը հաւատա՞ր որ, Զէյթունի կրօնափոխութեամբ ստանալիք այդ «բան»ով՝ Հայոց Հարցը բարեօք լուծման յանգած պիտի ըլլար, կամ գոնէ թրքահայութեան բնաջնջման առաջքն առնուած: Պատմութեան այրուքէնը չի գիտցողն անգամ, այսօրուայ իրականութեան մէջ, կրնայ պատասխանել մեր այս հարցումին:

Բայց ինչո՞ւ, Լէօ՝ քաջութիւնը չունենար պարզ և համարձակ կերպով ըսելու այն ինչ որ իր այդ մանուածապատ և հակասական տղերուն տակ «Վայլամի» նման թաքնուած կայ:

1862-ի Զէյթունի ապստամբութենէն սկսող պատմաբանը՝ կանգ կ'առնու պահ մը, և տառնելեց դարեր ետ կ'երթայ ինչպէս կարդացինք վերեւ, հայերու «ֆանատիկութեան պատմական վիշապ»ը կենդանացնելու համար: Եթէ, հայ ժողովուրդը՝ Զրադաշտական դառնար ու ձուլուէր պարսից հետ, կամ յունադաւան դառնար ու ձուլուէր բիւզանդական կայսրութեան մէջ (մենք թուրքիյ մէջ յունադաւան հայհոռոմներ կոչուածները կը ճանչնանք, որոնք յունացած էին), վերջին դարերուս՝ անշուշտ որ «Հայոց Հարց» գոյութիւն չէր ունենար և հետեւաբար շատոնց արդէն բնաջնջուած կ'ըլլար, որմէ՛ կ'երեւի, շատ գոհ պիտի մնար Լէօ: Բայց, ի՞նչ ըսել, Ժ. Դարու շրջանին համար, ուր դարաւոր հալածանքին կուրծք տուող հայ ժողովուրդը, տեսնելով որ մեծ կամ փոքր ազգեր կամ ժողովուրդներ կը վերագտնեն իրենց

պատմա-անհատականութիւնը, կը գործնու՝ կը գիտակցի՝ կը կազմակերպուի և ինքը, ու կ'ուզէ տիրանալ իր այդ մարդկային բնական իրաւունքին, և սակայն կը գտնուի իր ծնած զաւակներէն բազմամեայ վաստակաւոր մտաւորական մը՝ որ կը մեղադրէ կարծես զինքը, Սուլթան Համիտի ձեռքերը չի համբուրելուն համար... Ինչո՞ւ չըսել Լէօ-ի, իր գաղափարաց նոյն կարգին թէ՛ եթէ Թրքահայութիւնը իսլամանար... անկասկած որ չէր ջարդուեր ու չէր ալ վտարուեր Երկրէն... բայց թէ կ'ազատագրուէ՞ր իր ստրկութենէն, գոնէ որպէս աշխատաւոր...:

Համայնավարութեան մօտ ապրող Լէօ՝ ականատեսն ըլլալով իտրիդային ընթիմի գործունէութեանն ու գաղափարաբանութեանը, և անոր տուած փառապանք որոշումներուն ի մասին այս առաջագործած հարցերուն, չէ՞ր կրնար արդեօք սրբադրել քչիկ մը, իր ալ պատմա-իմացումը: Այսքան:

Շարունակենք:

ՀԱԿԱՍՈՒԹԵԱՆՅ ՄԷՋ ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Թրքահայաստանի բնակչութեան մարդահամարի մը համաձայն, Լէօ՝ հայերու փոքրամասնութիւն ըլլալը ընդունելով, կ'ըսէ՝

Ա.— «... Ահա ի՞նչ էին ասում սառը թւանշանները: Եւ նրանք հաստատում էին դարաւոր դառն ճշմարտութիւնը — որ քաղաքական առումով Հայոց Հարց, լուծելիք հայ ժողովրդի սեփական ուժով, չկար և չէր կարող լինել: Հաշիւը պարզ է, ե՛ւ երախայի համար.— 38-ը եթէ գնաց 62-ի դէմ, միշտ կը ջարդուի, մանաւանդ երբ 62-ի կողմն է կառավարութիւնը իր զօրքերով և զօրութեամբ»: (Տես էջ 37):

Բ.— «Թանգիմաթը (1840 թւականներին), գալիս էր ազատելու և հայ գիւղացուն իր ճորտային դրութիւնից, դարձնելու նրան ազատ հողագործ, իր սեփական աշխատանքի տէր: Չմոռանանք, որ նոյն Թանգիմաթը տալիս էր նրան նաեւ կեանքի, դուքի և պաւելի ապահովութիւն: Կարելի է ասել, որ դարերի այդ ստրուկը, — ստրուկ թէ իր ազգային, հայրենի աւատականութեան և թէ քրտական իրականութեան ճէջ — երբեք դեռ չէր արժանացած մարդկային այն տարրական իրաւունքների երաշխիքին: Բայց այս բոլորը, տարաբախտաբար, միայն... թղթի վերայ: ... Թանգիմաթը մնաց իբրեւ եւրոպականացման արտաքին կեղեւ, որ հարկաւոր եղաւ թիւրք պետական մարդկանց՝ Եւրոպա-

յի վստահութիւնը դրաւելու և նրանից պարտք վերցնելու համար: «Մահմետականութիւնը վրդովուած էր, որ քրիստոնեաներին հաւասար իրաւունքներ են տալիս»: (Տես էջ 39):

Եւ Թանգիմաթի պատճառաւ ալ, կը խոստովանի Լէօ, որ քառասնական թուականներին, քրիստոնեաների մասայական կոտորածներ կատարուած են «Սիրիայում և Քրտաստանի (? այս հարցականը մերն է) լեռներում»... , բայց զանց կ'առնէ այս մասայական կոտորածների պատասխանատուութիւնը ճշդել... քանի որ դեռ Թրքահայ յեղափոխական շարժում չկար:

Այս մասսայական կոտորածներուն ծանօթ պատմաբանը՝ Ի՞նչ արամաբանութեամբ ուրեմն, Թուրք կառավարութեան դիմել կը յանձնարարէր, երբոր դիւանագիտական և տնտեսական նկատումներով, կառավարութեան հրատարակած Թանգիմաթի օրէնքն ալ անգործադրելի կը մնայ ու նոյն իսկ կոտորածների տեղի կուտայ, և կառավարութիւնն ալ չի բարեհաճիր գոնէ իր փրէսթիժը պահպանելու համար աւատապետներուն խօսք հասկցնել:

* * *

Ճորտային դրութեան դարման տանելու համար, Մուշէն հանրագրութեամբ մը դիմում կը կատարուի պատրիարքարան, կ'ըսէ Լէօ, որով իրենց թշուառութիւնը նկարագրելէ ետք, առաջարկ-ծրագիր ալ կը ներկայացուի, տասը հազար ոսկւոյ դրամագլուխով՝ «Ազգային փոխառու դրամատուն» մը հիմնելու: Այս ծրագրի մասին, տեսէք թէ՛ Ի՞նչ կ'ըսէ Լէօ՝

«Սակայն ո՛չ գաղութահայ բուրժուազիան, ո՛չ էլ նրա գաղափարախօս ինտելիգենցիան չիրագործեցին այսքան հեշտ եւ արմատական միջոցը (ընդգծումը մերն է): Դրա փոխարէն գերի գաւառներին առատօրէն տրուած էր մի անփող «բարիք» — ազգ. կոչուած Սահմանադրութիւնը, այսինքն փոքրիկ պարլամենտներ, երեսփոխանական ընտրութիւններ կատարելու, գաւառական ընդհանուր ժողովներում վիճաբանելու, տէր-տէր առաջնորդական հարցերն ու գործերը քուէարկութեամբ վճռելու իրաւունքով»: (Տես էջ 50):

Մտաբերալիստ պատմա-իմացումի համակիր ձեւանալ ուզող Լէօ-ի այս հատուածէն կարելի է հետեւցնել որ, 1.— պարսաւելի կը գտնէ «գաղութահայ բուրժուազիան» իր քսակին բերանը չի բանալուն համար վասն «ազգասիրութեան», իսկ 2.— «ազգ. փո-

խառնու դրամատան» ծրագիրը կը նկատէ «հեշտ և արմատական միջոց», ճորտային դրութեան փրկելու համար հայ գիւղացիութիւնը, 3.— «կը ծաղրէ «ազգային կոչուած Սահմանադրութիւնը» որպէս «անփող բարիք»:

Ընկերային կեանքի բնաշրջման վրայ տարրական ծանօթութիւն մ'ունենցողն անգամ, կարծեմ, Լէօ-ի այս երեք նկատողութեանց բացասական արժէքը կրնայ ըմբռնել:

* * * Ամէն ինչ ծաղրող, ո՛չ մէկ բանի չի հաւնող հեղինակը՝ ինքը սակայն, ո՛չ մէկ անգամ զեռ դրական պատասխան մը չունի, — ի՞նչ ընելու էր հարցումին:

Բայց և այնպէս, առեալ անտանկի դրութեան մէջ տուայտող հայ ժողովուրդը՝ անճար մնալով, երբ ինքն իր ուժին ապաւինելով, կը բռնադատուի առնականօրէն ընդդիմանալ ու ըմբոստանալ, այն ատեն ալ ահա՛ մեծ ֆինադատը՝ թաթը թրքահայ յեղափոխութեան վրայ կը դնէ, որպէս գալիք ահաւոր աղէտներու պատասխանատուին, ըսելով որ «Հայոց Հարց չի կայ քաղաքական ըմբռնումով, այլ թրքահայ գիւղացու հարց», որը քաղաքական հարց չի նկատուած իրը դործեր են: Զի բացատրել սակայն թէ՛ ի՞նչ կը հասկնայ քաղաքական հարց ըսելով: Եթէ լոկ տնտեսական կ'ուզէ ըսել առանց այլ և այլի, հապա ինչո՞ւ համար, անոր լուծումը՝ կառավարութեան գիմնականով պահանջել կը յանձնարարէ:

Լէօ մէկ չփոթութեանէն միւսը կը ցատկէ գլուխը կորսնցուցած մարդու պէս, այս անգամ ալ՝ 1860-ի «Ազգ. Սահմանադրութեան» վրայ կը յարձակի, մոռնալով որ «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» Պոլսահայ արհեստավորներու՝ ազգային ներքին կեանքի մէջ, ընդդէմ Ամիրայութեան եւ Կլերականութեան եղած պայքարին արդիւնքն ըլլալով, որքան որ սահմանափակ բայց և այնպէս, ըլլալով իրաւագոյն մեծամասնութեան մը ընդդէմ իրաւազրկող փոքրամասնութեան նուաճումը, ընկերային յեղափոխութեան մը նշանակութիւնը ունէր հասարակական հասկացողութեամբ:

Այժմ, Ազգ. Սահմանադրութեան շնորհիւ, ընդհանուր ազգասիրական մարմաշը, որ բռնել է ինտելիգենցիան, կլերականութիւնը և բուրժուական վերնաշէնքերի մի փոքրիկ մասը, պիտի վերջ ի վերջոյ թիւրքահայ գիւղացիական հարցը դարձնէր փաղաքական հարց, որ պիտի նշանակէր խախտել հայ ժողովրդին յատկացուած փոքրամասնութեան, առ առաւելն՝ 38 տո հարիւրի դիրքը, առանձնացնէր նրան այն բոլոր ժողովուրդներէն, որոնք

անպրում էին նրա հետ խառը և, այդպիսով, դնել նրան մի անտանկի ծանր բեռան տակ» (Տես էջ 53):

Ազգ. Սահմանադրութեան դէմ այս ապաժաման քննադատութեամբն ալ Լէօ՝ իր ընթերցողներու մտքին մէջ չփոթութիւն սերմանելու եռանդէն, դժբաղդաբար ինքն ալ անձնատուր եղած է չփոթութեանց, պարագայ մը՝ որով կը հաստատուի թէ՛ փոստարան Լէօ, առանց որոշ դաւանանք կամ փիլիսոփայութիւն ունենալու, կը կարծէ որ գիւրին է խաղալ պատմութեան հետ, ա՛յնքան դիւրին որքան «մանուկը կը խաղայ կրակին հետ»:

Բոլոր այս հակասութեանց և չփոթութեանց վրայ հիմնել ուզած է Լէօ, և Հնչակեան կուսակցութեան դէմ իր կանխամտածեալ ամբաստանութիւնը:

Անցնինք ուրեմն, Լէօ-ի հետ, գրքին ալ բուն նիւթը կազմող քաղաքական և յեղափոխական գաղափարաբանութեան:

III

«ՀնջԱԿԱՍՆՈՒԹԻԻՆԸ» (Լէօ-ի անտութեամբ), ինչո՞ւ և ի՞նչ պէս կ'ամբաստանուի:

Վերաքաշն ընելով Լէօ-ի ստուար հատորի առաջին չորս գլուխներու բովանդակութեան, կ'ունենանք հարադատօրէն հետեւեալ ամփոփոյքը՝

... Նկատելով որ, Պալքանեան թերակղզին գրաւող հպտտակ փոքր ժողովուրդներու (չառ ու չաղբաւ է որ Լէօ, գրեթէ առանց բացատրութեան, միշտ կը զգուշանայ (!) ազգ բառէն), փաղաքականօրէն յաջող ապստամբութեանց դործօնը եղած է ռուս համալուսական նացիօնալիզմն ու աշխարհակալութիւնը,

որ, Պալքանեան ժողովուրդներու այդ պայքարներն ու ըմբոստութիւնները իբր դաս կամ օրինակ ծառայած են «Հայոց Հարց»ի բարեօք լուծման,

որ, «Հայոց Հարց»-ի լուծման աշխատող յեղափոխական մարմիններն ու ուժեր՝ միամտօրէն խաբուած են, Պալքանեան և թրքահայաստանի միջեւ եղած այդ «երեւութական, միակողմանի անաւելոյթ»:

որ, Պալքանեան ապստամբութիւնները յաջողած են եւրոպական նենգամիտ գիւղանադիտութեան շնորհիւ,

Լէօ՝ կ'եղբակացնէ այսպէս,

... Բանի որ, Հայ յեղափոխական կազմակերպուած մարմիններն ալ, գործունէութեան ալդ միեւնոյն ուղին ու մեթոտը որդեգրած են՝ Եւրոպայի հանրային կարծիքը գրաւելու համար, և հետեւաբար ապաւինած՝ Եւրոպական նենգամիտ գիւտնադիտութեան ու շահամուլ միջնորդութեան,

կը հաստատուի ուրիշն որ, ազգայնամուլ գաղափարաբանութեան դերակատար հանդիսացած են, և ստով, պատճառ դարձած՝ Թրքահայաստանի բնաջնջման,

մինչդեռ, Թրքահայ յեղափոխական մարմինները պարտ էին միամիտ չըլլալ և չի խաբուիլ վերելիչեալ «միակողմանի աշակերտէն», պարտ էին գիտնալ թէ, նացիոնալիստական ո՛ր և է պահանջք, ան ալ ճորտային դրութեան մէջ տուայտող Թրքահայ գիւղացի փոքրամասն ժողովուրդին համար կամ կողմին, ցնորական (իւթօփիկ) երազ էր միայն:

Եւ Լէօ կ'աւելցնէ՝

... Այդ մուրար գաղափարաբանութեամբ և քաբքիքով, յեղափոխական գործունէութեան ասպարէզ իջնող առաջին ուժերը եղան, Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ Մարտէյլ հրատարակած իր «Արմենիա»-ով 1885-ին, որու ազգեցութեան տակ «Հայաստանի հոգի վրայ, առաջ էր գալիս Արմենական կուսակցութիւնը (տես էջ 114), միւս կողմէ՝ Փեթերսպուրկի հայ ուսանողութիւնը, իր «Էթանագին գրքոյկների մի մեծ քանակութեամբ», ներկայացնելով «Բուլգարական հայդուկային շարժումները», որպէս օրինակ Թրքահայ կուսակցին (տես էջ 141-142), երկրորդ՝ «Արմենիա»-էն բաժնուող և Լոնտոնի մէջ հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուով «Հայաստան» հրատարակող «Անգլո-Հայկական կոմիտէն», երրորդ՝ «Ժընէվում ապրող հայ ուսանողներից կազմուած մի փոքրիկ խմբակ ընդամենը 5-6 հոգուց բաղկացած, որոնք անջատուցին Փորթուգալեանի շրջանից և հիմք դրին «Հնչակ»-ին, որուն վիճակուած էր մի մեծ հոչակ» (տես էջ 145):

Եւ ալ ասկէ յետոյ ցվերջ ստուար հատորին, կը զբաղուի մի՛ միայն Հնչակեան կուսակցութեամբ:

* *

Առաջին խօսքը տանք դարձեալ Լէօ-ի.

«Մենք սխալած չենք լինի, եթէ, «Հնչակ»-ի կանոնաւոր հրատարակմանը, յատկացնենք հայ տարեգրութիւնների մէջ խոշոր դարագլխային նշանակութիւն» (տես էջ 145):

«... իր բովանդակութեամբ էլ «Հնչակ»-ը նոր, իր նմանը չունեցող երեւոյթ էր հայութեան մէջ: Յեղափոխութեան, յենաւած սոցիալիզմի վրայ, բայց առ այժմ ո՛չ սոցիալիստական, ահա՛ ինչ էր նրա սրբութիւն սրբոցը»: (Ուսագրութիւն քննեցող, անա՛ կը սկսի շիտաբեկացնել սեմնացանք, իրարու գլխովին ներհակ որակումներով Հնչակի մասին: — Ա. Կ.): «Իր այս ուղղութեամբ (ս՞րբ, սոցիալիստական քե՛ ոչ-սոցիալիստական: — Ա. Կ.) «Հնչակ»-ը մի գնահատելի փաստ է, նոյնիսկ ո՛չ յատուկ թիւրքահայ հարցի տեսակէտից, այլ առ հասարակ հայ հասարակական միտքի զարգացման տեսակէտից: Առաջին 3-4 տարիների ընթացքում թերթը երկարօրէն զբաղւել է գաղափարախօսական հարցերով, ընդարձակ յօդուածների մէջ արծարծելով, կրկնելով և երեքնելով իր սոցիալ-տնտեսական մերձեցումներն ու հիմնաւորումները: Այս է կարեւորը: Ի՞նչ էլ ասելու լինենք այդ տնտեսական հայեացքների արժէքի մասին, դարձեալ իրողութիւն կը մնայ այն, որ «Հնչակ»-ի էջերում հայ հրապարակախօսութիւնը սկսել է իր մայրենի լեզուով թաթովել «սոցիալիզմ», «կոպիտալիզմ» համամարդկային տերմինները, ծանօթացնել նրանց հետ հայ բնդհանրութեան դեռ անշարժ տիրացուական միտքը, փոփոխել նրա թանձր գանգաւոր և մացնել նրա մէջ կտրմիր, յեղաշրջիչ հասկացողութիւններ, շահագործողների և շահագործւողների մասին, խարսխել կեանքի առեղծւածների պարզաբանութիւնը տնտեսական հիմքերի վրայ, եւալին, եւալին» (Տես էջ 147):

Այսքան իրական գովեստէ անմիջապէս առաջ, հապա, ինչո՞ւ, սկիզբի տողերու հակասութիւնը: Արդեօք, սրկուած թոյնը ծածկելով ճարպիկութիւն: Էջ մըն ալ դարձունելով, շարունակենք մեր ընթերցումը՝

«Եւ եթէ «Հնչակ»-ի այդ նոր, մատերիալիստական հրապարակախօսութիւնը մնար լոկ գրական մի աշխատանք, իբրեւ սոցիալիստական գաղափարների պրոպագանդ, գաղափարներ, որոնք անհրաժեշտ կարիք ունէին դեռ շատ ձեւելու իրենց շատ խաղութիւններից զաւելու և անվիճելի բովանդակութիւն ստանալու համար, այն ժամանակ զաւող սերունդները կարող կը լինէին ամենայն վստահութեամբ ասել թէ «Հնչակ»-ի սոցիալիստական հրապարակախօսութիւնը մի մեքենական սկզբնաւորութիւն չէր, ծառայական նշանակութեամբ չէր երեւացել մեր մէջ, այլ ճիշտ որ եղել է մի գրական խոշոր երեւոյթ: (Տես էջ 148):

Այո՛, եթէ Հնչակեանութիւնը մնար լոկ գրական աշխա-

տանք, չառ աւելի հեշտ կ'ըլլար անոր հակառակորդներուն, չի գրադուելու անով և կամ պղատոնական գովեստներ հիւսելու, բայց Լէօ և իր Հրատարակիչը՝ Ի՞նչ համարձակութեամբ, կ'ուզեն ներկայացնել Հնչ. կուսակցութեան ծրագրի դաւանանք ու խարխալը կազմող Մարքս-էնկելսի «Քօմիւնիսթ Մանիֆէսթը» որ ներկայիս Խորհրդային Ընկերակարական կենսունակ Հանրապետութեանց ալ «Հաւատոյ հանգանակն» է որպէս «գեռ շատ ծեծուելու և զըռուելու անհրաժեշտ կտրիք ունեցող»։ Փոխանակ այս տեսակ վտանգաւոր խօսքերու, աւելի դիւրին չէ՞ր միթէ Հնչակեան գաղափարաբանութիւնը տապալելու համար արամբանական անկեղծ ու ֆօրեէք միջոցին դիմել, այսինքն՝ դէմ դնել և բողբոսել «Քօմիւնիսթ Մանիֆէսթն» և Հնչ. ծրագիրը։ Բան մը՝ որուն անկարելիութիւնն է անշուշտ որ մղած է Հնչ. կուսակցութեան այս ուշ մնացած հակառակորդներն ալ, մանուածապատ ճամբաներ սրոնելու։

Շարունակենք՝

«... Սոցիալիզմը Հնչակեան հրապարակախօսութեան մէջ մի անկախ հասարակական շարժում չէր, այլ ծառայեցնում էր Թիւրքահայերի հարցին։ Չլինէր այդ հարցը, չէր լինի և «Հընչակ»-ը, թէեւ հայ ժողովրդի հասարակական գարգացման գործը անհրաժեշտ պահանջը դարձրած լինէր սոցիալիստական հրապարակախօսութիւնը»։

Լէօ-ի այս պարբերութիւնը կազմող երկու նախադասութիւնները՝ իրենց իմաստով ու բովանդակութեամբ կը մատենն Հեղինակի կատարեալ հակամարքսիստ մ'ըլլալը։ «Հասարակական անկախ շարժում»-ի ջատագով գաղափարապաշտ Հեղինակը՝ ինքզինքը կը հակասէ երբ կը խոստովանի թէ՝ «ժողովրդի հասարակական գարգացման անհրաժեշտ պահանջը» կար։ Եթէ կ'ընդունի որ «ժողովուրդը կոչուած հասարակութիւն մը գոյութիւն ունի, և այդ գոյութեան ո՞ր է պահանջին բաւարարելու ստիպողականութիւն կայ, ուրեմն այդ պահանջը բաւարարելու՝ գոհացնելու համար եղած աշխատանքը կամ շարժումն ալ «անկախ» չի կրնար ըլլալ։ Բայց Լէօ-ի կոչկոռացած գաղափարապաշտութիւնը (այս բառի փիլիսոփայական առումովը)՝ դժուար թէ կարենայ անդրադառնալ այս ցոյցուն ճշմարտութեան, այլապէս Ի՞նչպէս բացատրել իր իսկ այս միամիտ հակասական արտայայտութիւնները՝ միեւնոյն պարբերութեան մէջ կողք կողքի բերելը։ Այս մէկ։

Երկրորդ, ո՞ր է աշխատանք կամ շարժում, երբոր տեղի

կ'ունենայ ինքնաբերաբար՝ բնագոյրէն՝ անգիտակցաբար, կը կոչուի մեքենական, բայց երբոր կը կատարուի այն՝ գիտակցաբար, այսինքն՝ յորմարեցումը տուեալ պայմաններուն կամ պահանջին խորունկ հասկացողութեամբը, այն ատեն կ'ըլլայ հասարակական, գաղափարաբանական բարձր միասին կամ պատշտ։ Եւ «Հնչակ»-ը, տես՝ այս բարձրագոյն աստիճանի ներկայացուցիչն եղած է, ի՞նչ էլ ասելու լինեն Լէօ-ներ։

Օրինակով մ'ալ բացատրենք, «Եթէ Թիւրքահայերի հարցը չլինէր, չէր լինի և «Հնչակ»-ը ըսող քննադատ Լէօ-ն, կը հաճի՞ր ասել մեզ, — եթէ չլինէր Հնչակեանութիւնը՝ պիտի լինէ՞ր իր «Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը», բաց առաի, որ ամենակարեւորն է, կը հաճի՞ր արգիւք պատասխանել թէ անոր հեղինակը՝ մեքենականօրէն — անգիտակցաբար թէ գիտակցաբար կը ծառայէ Յեղափոխական Գաղափարաբանութեան շուրջ այս պայքարին, այս հասարակական պահանջին։

Անցնինք և շարունակենք կարգով՝

«... Այս երեւոյթի («Հնչակ»-ի մասին է) առջեւ պէտք է կանգ առնել, նրան մանրամասնօրէն դիտելու և ուսումնասիրելու համար։ Ահաքին կարեւորութիւն ունեցող մի անհրաժեշտութիւն է այս և, եթէ պարզի ու մերկացի նա ամենայն լրջութեամբ, այն ժամանակ մենք կարողութիւն կ'ունենանք մօտենալ այն ահաւոր հարցին թէ ինչի՞ց էր որ ոչնչացաւ առնուազն երկու միլիոն անհատներից բողկացած Թիւրքահայ ժողովուրդը։ Այսպիսով Հնչակեան սոցիալիզմի վրայ բարդուած է անհուն չափերով ծանր մի պատասխանատուութիւն, որի էութիւնը մենք պարզած կը լինենք, եթէ պարզենք թէ Ի՞նչ տեսակ սոցիալիզմ էր Հնչակեան սոցիալիզմը»։ (Տես էջ 148)։

«... Եթէ «Հնչակ»-ի զեկավարները մկրտուած լինէին Պլեխանովեան աւաղանի մէջ, լինէին «Աշխատանքի ազատագրութեան խմբակ»-ի անդամները, մի խօսքով, եթէ նրանք լինէին իսկական մարքսիստ սոցիալիստներ, բոլորովին այլ կը լինէր Թիւրքաց Հայաստանի վիճակը. ամենից առաջ՝ ո՞չ այնքան գորհուրելիօրէն մեկուսացած ու կզգիացած մի խօսական և խելառ ըմբշամարտութեան մէջ, բոլորովին այլ կը լինէին գործուղութիւններ իրարմէն, նպատակներ, նպատակներ, ծրագիրներ։ (Ընդգծումներն մերն են. — Ա. Կ.)»։ (տես էջ 152)։

Ինչպէս կը տեսնուի, Լէօ՝ հոս ալ իբր միակ դրական մեթոտ գործունէութեան՝ նպատակի և ծրագրի, կը յիշէ Պլեխանովի աւաղանը, առանց սակայն լուսաբանելու կամ բողբոսական դիւ-

րին և պարզ քննադատութեան ենթարկելու Հնչակեան գործը՝ նպատակը և ծրագիրը, Պիլսոնական «Աշխատանքի ազատագրութեան խմբակ»-ի գործին՝ նպատակին և ծրագրին հետ: Այս պահասը պիտի լրացնենք մենք ըստ կարգին ցցունելու համար թէ Լէօ՝ անուղղայ հակամարքսիստ մ'է ու կը մնայ: Սակայն այժմէն զիտել տալու համար որ, Լէօ՝ չփոթութեանց և խեղաթիւրումներու սերմնացանի փլանին հաւատարիմ կը մնայ, առանց յիշելու որ Հնչակեան ոչ-խակական մարքսիստ սոցիալիզմին համար շատ մըն ալ գովեստներ չուսլլած էր, տեղին կը նկատենք հոս, Լենինէն մէջբերում մ'ընել, որը՝ անշուշտ ե'ւ Լէօ-ին կրնայ օգտակար դաս մ'ըլլալ, և որով արդէն, Լէօ-ի ցանկը ուղած շատ մը չփոթութեանց ալ հերքումը կ'ունենայ մեր ընթերցողն ալ:

Պայքարի ձեւերու հարցին մէջ, ի՞նչ պէտք է ըլլան մարքսիստներու հիմնական պահանջները:

Ա.) Մարքսիզմը՝ բոլոր ձեւի նախնական ընկերվարութեանէն կը զատորոշուի անով որ, չի կաշկանդեր շարժումը՝ կազապարուած մի՛ միակ ձեւով մը: Մարքսիզմը՝ կ'ընդունի պայքարի բազմազան ձեւեր. ինքը չէ որ կը «հնարէ» սակայն զանաւոր, այլ միայն կ'ընդհանրացնէ՝ կը կազմակերպէ՝ գիտակցութեան կը բերէ շարժումի ընթացքին ինքնաբերաբար երեւան եկած դասակարգային պայքարի ձեւերը: Մարքսիզմը՝ վերացական ֆօրմիւլի, վարդապետական Նոստրաներու բացարձակ թշնամին ըլլալով, կը պահանջէ ուշադիր ըլլալ զանգուածային պայքարին, վասն զի զանգուածային ինքնաբեր պայքարն է որ յարձակումի և դիմադրութեան՝ միշտ նոր, այլազան կերպեր կը ծնի հետզհետէ, քանի շարժումը նաւազի, քանի զանգուածի գիտակցութիւնը զարգանայ, քանի աշխատական և քաղաքական ճգնաժամերը շեշտուին:

Մարքսիզմը՝ փոխանակ սենեկային «սիսթեմարաքներու կողմէ յղացուած կամ հնարուած պայքարի ձեւեր սովորեցնելու զանգուածներուն, ընդհակառակը՝ ինքը՝ զանգուածներու գործնական դպրոցին կ'աշակերտի, եթէ կարելի է այդպէս ըսել:

Բ.) Մարքսիզմը կը պահանջէ՝ պայքարի ձեւերու հարցը նկատի առնել բացարձակապէս պատմական հայեցակէտէ: Պատմական ֆոնիէր պարագաներէ անջատուելով անել այս հարցը (*) կը նշանակէ սխալեքիկ մարքեիալիզմի այբուբէնը չի գիտնալ: Տնտեսական բնաշրջման զանազան շրջաններուն, նայած պայմաններուն և քաղաքական կացութեան, նայած ազգային զարգացման ասի-

նանին և բարբերուն, (**) պայքարի այս կամ այն ձեւը՝ կը ներկայանայ առաջին դժի վրայ ու կը դառնայ գերակշիռ, միեւնոյն առեւն փոփոխելով երկրորդական կամ օժանդակ ձեւերը: Առանց մանրամասնօրէն քննելու իր զարգացման տուեալ շրջանին հասած տուեալ շարժման քօնքէթ դրութիւնը, պայքարելու այս կամ այն եղանակի մասին՝ հաստատական կամ ժխտական պատասխան տալ, կը նշանակէ բոլորովին հեռանալ մարքսիզմէ:

(Լենին, *pages choisies*, T. H. P. 240-242)

* * *

Վերջացնելու համար մեր այս բաժինը, Լէօ-ի գրքին էջերով միասին պարզ նմոյշ մը տանք Հեղինակի անկազապար դաժմարներուն:

1.— էջ 146 — Հնչակը հայ տարեգրութիւնների մէջ խոչոր, դարազլխային նշանակութիւն ունի:

2.— էջ 146 — Հնչակը՝ աննախընթաց մի նորութեան հանդամանքը չունի...

3.— էջ 147 — Հնչակը՝ նոր, իր նմանը չունեցած երեւոյթ էր...

4.— Նոյն էջ — Ինչ էլ տեսնու լինենք, Հնչակն է որ սկսել է թոթալել «սոցիալիզմ», «կապիտալիզմ» համամարդկային դերմիներ...

5.— Նոյն էջ — Այս բոլորը՝ շատ լաւ, շատ նոր, անուրանալի ծառայութիւն էր... հայ ժողովրդական գործին դրական շինարար մի ծառայութիւն:

6.— էջ 148 — Հնչակի նոր մատերիալիստական լեզուն արժէքաւոր մի ստացուածք էր հայ մտաւոր անդաստանում:

7.— Նոյն էջ — Եթէ Հնչակը մնար լոկ մի դրական աշխատանք, կը լինէր ճիշդ որ մի դրական խոչոր երեւոյթ:

8.— Նոյն էջ — Հնչակը մի անկախ հասարակական շարժում չէր...

9.— Նոյն էջ — Հնչակի վրայ բարդուած է անհուն չափերով ծանր մի պատասխանատուութիւն՝ երկու միլիոն թիւրքահայերի ոչնչացման մէջ:

Մանօր:— (*), (**):— Այս հասկացողութեանց հակառակ են եղած միքէ Հնչակեան Կուսակցութեան Պայքարի ձեւերը:

Երկու երեք էջի վրայ գտնուած այս խօսքերու բաղդատու-
թիւնն ու մեկնութիւնը կը թողու՞մ ընթերցողին, բայց կը խնդրեմ
մասնաւորապէս կողք-կողքի գնել վերեւի թիւ 5 և թիւ 9 հա-
ռածները, որոնց առաջինը երկինք կը հանէ, իսկ երկրորդը կ'ի-
ջեցնէ դժոխք... :

IV

Այժմ պատասխանենք Լէօ-ի քննադատութեան հիմք կազ-
մող փաստերուն ալ :

1. — Ակադեմական դադափարատարածութեան ջատագով Լէօ
ուզած է խաչել Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ միւս կուսակցու-
թիւններու կարգին, որպէս Փանատիկ ազգայնամուլ: Ինչո՞ւ կամ
ի՞նչպէս: Փաստ չունի տուած այս մասին, բայց կը պարսաւէ
«Հնչակ-ը, անոր համար որ Լէօ-ի՝ իրեն նման, դադափարապաշտ
և ակադեմական չի մնալով, իջած է պաշարի կրկէս: Ասանկ
անհետնութիւն, մի՛ միայն պարժուածիւններու յատուկ է . . .
Ընդհակառակը, Հնչակեանութիւնը իրեն պատիւ կը համարի որ,
իր քննադատի նման լման կէս դար սպասած չէ, դատապարտե-
լու համար *a posteriori* Փանատիկ ազգայնամուլութիւնը, այլ ճիշդ
ու ճիշդ զայն կանխելով. Թրքահայաստանի տարերային պոռթ-
կումն եղող ապստամբութիւնները (յեղափոխութեանց սողմնառու-
թիւնները կ'ուզեմ ըսել), միջավայրի և պայմանների թոյլտրած
չափով և աստիճանաւ, սոցիալիստական ուժեղ հունին մէջ բերե-
լու և պահելու կանխանդութեամբ իջած է անմիջապէս դործնա-
կան ասպարէշ. որպէս անձնագոհ ուղղափառ մարդիկը՝ իր մարք-
սիստ դադափարաբանութեան, առաջին իսկ օրէն՝ արհամարհելով
պարժուա-կերութեան պահպանողական ամեն տեսակի պարսաւ և հա-
լածանք:

Մի անգամ ընդ միշտ ըսենք թէ մենք այլամերժօրէն պըն-
դողներէն չենք որ, Հնչակեան կուսակցութեան դրօշին տակ գոր-
ծողներ չեն եղած բնաւ, որոնք ծրագրի և սկզբունքի, ու նոյն
իսկ պաշտօնական որոշումներու հակառակ. պատահական և պա-
տահապաշտ սխալներ, թերացումներ չեն գործած, սխալներ՝ այո,
հայրենասիրական կամ ազգասիրական, բայց ո՛չ երբեք ազգայնա-
մուլ, որոնք հեռեւանք են յաճախ մասսայի, զանգուածի ազիտու-
թեանն ու ինքնաբուխ անթուսիտումին, և որոնցմէ զերծ չէ եղած

ամեն ընկերային շարժում:

2. — Լէօ, բառերու կամ տերմիններու նմանութեան վրայ
հիմնուելով միշտ, Թրքահայ յեղափոխութեան լծուած մարմին-
ներու՝ Թիֆլիզի «Պաշտպան Հայրենեաց»-ի (1881), Մարտէլէն
սկսած «Արմենականութեան» (1885), Լոնտոնի «Անկլո-Հայկական
կոմիտէի» (1887), ոչ-ընկերվարական շարժումներուն միջոց ծա-
ռայեցուած փրօփալանցի և ագիտացիայի արտաքին պատեանը մի-
այն փաստ առնելով, իրաւունք ունենալ կը կարծէ վճռելու թէ,
Հնչակեանութիւնն ալ, ի բաց առեալ «Հնչակ»-ի մարքսիզմը կամ
ընկերվարութիւնը, եղած է այդ մարմիններու յար և նման (⁶),
քանի որ ան ալ՝ միեւնոյն անուամբ կոչուած միջոցներով գործած
է, և քանի որ ան ալ՝ իւրացուցած է ա) դիւղական համայնքի,
բ) ժողովուրդին գնալու, դ) ապստամբարարութեան, և դ) անա-
բեկչական ձեւերը:

Եթէ Լէօ-ի անորամարան տրամաբանութեամբ ուղէինք
պատասխանել, կրնայինք ըսել թէ այդ տեսակ մեկնաբանու-
թեամբ և նմանաբանական (*tautologique*) փաստերով, կարելի
կ'ըլլար դատապարտել և Համայնավար կուսակցութիւնը, բան մը
որ անշուշտ հաճելի պիտի չըլլար մեր քննադատին ալ:

Ձի շեղելով սակայն մեր բանաւոր և անաշու մեթոտէն,
առարկայական վերլուծութեան ենթարկենք Լէօ-ի այս փաստերն
ալ:

1. — Գիւղական Համայնքի ձեւը, Հնչակեանութեան կողմէ
իբր վերջնական և հիմնականօրէն ընկերվարական կարգ ընդուն-
ուած և քարոզուած ըլլալ ներկայացնելու կը ճգնի Լէօ (տես էջ
150-2): Ի՞նչ որ ապացուցանելու համար, ո՛չ թէ Հնչակեան ծրա-
գրին կը դիմէ, այլ կ'ընտրէ, ըստ իր բարի սովորութեան, ման-
ուածապատ ճամբայ մը, — քանի որ ռուս նորոտնիկութիւնը հա-
մոգուած է որ ընկերվարութիւնը կրնայ իրականանալ առանց կա-
պիտալիստական ֆազէ անցնելու Ռուսիան, և քանի որ Հնչակեան
կուսակցութիւնն ալ ինքզինքը՝ սոցիալիստ յեղափոխական կը կո-
չէ ինչպէս ռուս նորոտնիկութիւնը, ուրեմն Հնչակեանութիւնն
ալ կ'ընդունի նմանապէս թէ, Թրքահայաստանի մէջ, նախ քան
կապիտալիզմ կարելի է հիմնաւորել և տեւականացնել Գիւղական
Համայնական գրութիւն:

Այս դադափարաբանական լուրջ հարցի մասին, Հնչակեան
դաւանանքի մոլորութեան իբր ապացոյց՝ փաստ, Լէօ գրելով տմ-
բոջութեամբ կ'արտագրէ «Հնչակ»-ի սկզբնական թիւէ մը. «Նոր

Հոսանք» վերտառութեամբ յօդուած մը:

Այդ յօդուածի նպատակն ու ոճը՝ յայտնապէս կը ձգտի սոցիալիզմի մասին հետաքրքրութիւն և ոգեւորութիւն ստեղծելով, Հայաստանի գիւղացիութիւնը թէ՛ անտեսական և թէ՛ քաղաքական հողի վրայ համադորժակցութեան և կազմակերպուելու հրաւիրել: Տեսէք թէ ի՞նչ կ'ըսէ «Հնչակ»-ի յօդուածագիրը՝

«Եւրոպական ժողովուրդներն անցնելով կեանքի զարգացման զանազան ֆազիսներ, իրերի ընթացքի զօրութեամբ, բնական կերպով եկել հասել են այդ կէտին՝ սոցիալիզմին: Եւ նրանք հասել են սոցիալիզմին կապիտալիստական արդիւնադորժութեան շրջանից, ֆազիսից յետոյ: Այդ ֆազիսի մէջ հայ ժողովուրդը դեռ չի մտել և եթէ վաղ թէ ուշ այդ քայլն էլ անէ, դա կը լինի, բացի ուրիշ ներքին պատճառներից, նոյնպէս եւրոպական կապիտալիստական արդիւնադորժութեան ազդեցութեան շնորհիւ»:

Իրաւ է թէ, այս բացատրութեամբ չի բաւականանար «Հնչակ»-ի յօդուածագիրը, և դուցէ իր անհատական համոզումն ըլլալով՝ գաղափարաբանական-մոլար կարծիք մը կը յայտնէ թէեւ, բայց երբոր կը կարգանք անմիջապէս աւելի ընդարձակօրէն շարունակութիւնը իր յօդուածին, կը տարուինք իրաւամբ խորհելու թէ, գիւղացիական մտայնութեան արդէն իսկ ճակատագրական (fataliste) անշարժութիւնը (inertie) նկատի ունենալով ալ կրնայ կամաւորապէս գործած ըլլալ այդ միջանկեալ կարճաժամ սխալը, փրփրականտի դիւրութեան համար: Եւ ինչպէս պիտի յայտնուի քիչ յետոյ, մի անգամ եւեթ սպրդած այդ սխալ մեկնութիւնն ալ, որուն վրայ կը հիմնուի Լէօ, ինքն ալ կ'ընդունի թէ «Հնչակ»ը իր յաջորդ թիւերով կ'ապացուցանէ հերքած ու մերժած է:

Գալով յիշեալ յօդուածագրի հանել ուղած հետեւութեանց և գործնական առաջարկութեանց, կը կարգանք այսպէս՝

«Յայտնի են հայ գիւղական համայնական կարգերը, հողատիրութեան կամունական կերպերը: Հին ժամանակներից ժառանգած այդ մեծ հարստութիւնը՝ գիւղական համայնքը կոչւած է ապագայում մեծ դեր խաղալու ժողովրդի բարօրութեան գործում՝ ստանալով այժմեան ձեւ ու կարգերից անհամեմատ լայն, անհամեմատ կատարելագործուած կերպարանք»:

«... Անհատ գիւղացի սեփականատէրը մենակ անկարող է լինում գիմանալ կառավարութեան կեղեքումներին ու ծանր հարկերին: ... Եւ արդարեւ իր կացութեան ներկայ պայմաններում անհատ գիւղացի հողատէրն ուրիշ միջոց չունի գիմանալու կա-

ռավարութեան հարստահարութիւնների կամայականութեան առջև, եթէ ոչ նոյնիսկ իր շահերի տեսակէտից, միանալ մի միայն համայնքին, աւելի դիմացկուն լինելով իրեն հաւաքական ուժ»:

«... Սոցիալիզմի ամենազլխաւոր պահանջն է՝ դարձնել հանրական, հաւաքական, հանրաժողովրդային սեփականութիւն արդիւնադորժութեան ամենանշանաւոր գործիքներից մէկը — հողը: ... Հայաստանում սոցիալիզմն այդ կողմից կարող է յայտնել ժողովրդի իղձերի ու ձգտումների համապատասխան մի կացութեան կերպ»:

Մեր քննադատի համար արդէն զուտ գաղափարաբանական սխալ հասկացողութիւնը չէ կարեւորը, այլ այս մէջըրբութեանով կ'ուզէ հաստատել իր սիրական թէզը — Հնչակեանութիւնը անպատճառ Նարոտնիկներու հետեւորդը ցցունել: Բայց զանց կ'առնէ անդրադառնալ Հնչակեանութեան կողմէ գիւղացիական հարցի քաղաքականի վերածման կէտին, որը Նարոտնիկական սկզբունք չէ եղած:

Ասկէ դատ, Հնչակեանութիւնը իր իւթփիկ սոցիալիզմով՝ Նարոտնիկութեան «հարազատ հոգեզաւակ»-ը ցցունելու իր յամառութեանը մէջ, կը մոռնայ իր իսկ գրիչէն հոսած տեղեկութիւնները և կը գործէ այս առթիւ ալ մի ուրիշ հակասութիւն, ըսելով թէ՛ դոնէ Ռուսիոյ ինքնատիպ գիւղական համայնքի նման բան» գոյութիւն ունեցած ըլլար Թիւրքահայաստանում... և կը ծաղրէ «սոցիալ-ուտոպիստ» Հնչակեանութիւնը՝ որպէս «Զուլունդիայի կամ Հրոյ երկրի» մասին չափ անգամ ծանօթութիւն չունեցող հայ գիւղական կեանքէն (տես էջ 152), մինչդեռ բազմահմուտ Լէօ-ի գրիչը՝ իր միեւնոյն գիրքի էջ 42-ի ներքոյ տողած է՝ «Ինչպէս յայտնի է, «համփա-պճեղ» սիստեմը՝ բղխում է համայնական հողատիրութիւնից: Ուրեմն, ճորտատիրական Թիւրքահայաստանում, ինչպէս էր նաեւ Ռուսաստանում, պահում էր համայնական հողատիրութիւնը»:

* * * Ինչպէս քիչ առաջ յիշեցինք, Լէօ՝ ինքն ալ կը խոստովանի թէ «... Ժխտել չէ կարելի, որ սոցիալիստական մտքի ժընեւեւան յեղաշրջումը բոլորովին աննկատելի չմնաց հնչակական նութեան համար: Ազդեցութիւնը նկատելի եղաւ թէեւ բաւական ուշ, բայց նկատելի եղաւ: Այսպէս, 1891-ին «Հնչակ»-ի սոցիալիստներն... գիտէին, որ մեր երկրի զարգացման, առաջադիւթեան գլխաւոր պայմանը խոշոր կապիտալիստական արդիւնադորժութիւնն է և հայ ժողովուրդը միայն այդ անտեսական ձե-

ւի մէջ կարող է դանել իր ուժն ու զօրութիւնը (Հնչ. № 15)։... Գիտէին, բացի այդ բոլորից, և աւելին, այն, որ անհաստատ է «ռուս նախկին յեղափոխականները» Թէսթիան գիւղական համայնքի և համայնական հողատիրութեան կատարելիք գերի մասին (Հնչ. № 14)։ Այսքան բան էին սովորել առաջին Հնչակեան գաղափարախօսութիւնները։ Եւ էլ աւելի շատ բաներ էին սովորել, օրինակ այն՝ որ կարլ Մարքսի գաղափարը գիտութեան վերջին խօսքն է և նրան պիտի հետեւէր հայ յեղափոխականը (Հնչ. № 16)։ (Լէօ, տես էջ 153)։

Ուրեմն Լէօ չունի աւարկութիւն «Հնչակ»-ի գաղափարաբանութեանը դէմ... միայն թէ 1891-էն սկսեալ, որով նախ քան այդ յեղաշրջման կատարուիլը (1887-8-1891), երկու երեք տարի, «Հնչակ»-ը՝ իբր թէ հակամարքսիստ եղած ըլլալու կասկածը կամ ենթադրութիւնը կ'ուզէ ծնուցանել կամ թելադրել ընթերցողին, առանց հաստատելու։

Անշուշտ, դժուար էէր, ընդհակառակը շատ փափաքելի որ «Հնչակ»-ի սկզբնական մի քանի տարուայ հաւաքածոյէն կարենար փաստեր ներկայացնել ի նպաստ իր այդ կասկածել տալ ուզած ենթադրութեան, միայն թէ՛ եթէ գոյութիւն ունենային անոնք...։

Գլխաւոր հարցը սակայն Լէօ-ի համար, գաղափարաբանական նրբերանգութեանց մէջ էի կայանար բնաւ, այլ Հնչակեանութեան նոցիտնալիզմին մէջ։

Տեղին է ուրեմն որ, այդ մասին տանք հոս ջախջախիչ փաստ մը, զոր զանց ըրած է նկատել մեր քննադատը։

«Հնչակ» 1889 № 1-էն՝

«Հայկական յեղափոխութեան նպատակը էի կարող լինել ո'չ «ազգային վերածնութիւն» և ո'չ էլ «ազգային անկախութիւն», որոնք յայտնուում են մութ խօսքեր...։ Մէկ անգամից ընդ միշտ պէտք է իմանալ, որ յեղափոխութեամբ պիտի ձգտել հայ ժողովուրդի կացութիւնը դնել քաղաքական եւ սոցիալիստական այնպիսի պայմանների վրայ որ իսկապէս կարողանայ նպաստել նրա լիակողմանի ու կատարեալ զարգացման ու բարօրութեան։ Յեղափոխութիւնների նպատակի հիմքը պէտք է լինի դա եւ մի միայն դա»։

Բ) Ժողովուրդին մէջ գնալ եթէ ըսել կ'ուզուի որ, ո'չ թէ գիւղացիին այլ պրոլետարիատին մէջ երթալ կը յանձնարարէ մարքսիզմը, մինչդեռ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Թրքահայաստանի մէջ պրոլետարիատը զանց առնելով, դիմած է ժողո-

վուրդին, քարոզելու և կազմակերպելու համար, չփոթ և դիտում-նաւոր ձեւ մը կ'առնէ, իսկ եթէ ասով՝ Լէօ կ'ուզէ հասկցնել որ Հնչակեան գործունէութիւնը անփամանակ էր, քանի որ պրոլետարիատ էի կար դեռ և հետեւաբար սոցիալիզմի քարոզութեան յարմար հող էի կար, եւայլն, պատմութեան պրոցէսին վրայ որոշ գաղափար կազմած չըլլալ կը նշանակէ։ Վերջապէս, ի'նչ ալ եղած ըլլայ Լէօ-ի ըմբռնումը, մեր պատասխանը պարզ է և յստակ։

Երբ ճարտարարուեստի չգոյութեան կամ երկրին զարգացման յատմագութեան պատճառաւ, գիտական առումով պրոլետարիատի դեռ եւս էի վերածնած բնակչութիւնը՝ ժողովուրդը կամ գիւղացիութիւնը, դժգոհ՝ տիրող ճորտային կամ աւատական բռնութեն, դժգոհ՝ համատարած անիշխանութենէն, դժգոհ՝ հարքստահարութիւններէն և բռնութիւններէն, դժգոհ՝ ամեն տեսակի կեղեքումներէն և պատուոյ ու ազատութեան բռնաբարութիւններէն, կը զարթնուէր սկսի խլրտիլ, ըմբոստանալ ու դիմադրել, մէկ խօսքով՝ ապստամբիլ, և երբ մանաւանդ այդ ապստամբական շարժումները՝ նեղ ազգայնական հունի մէջ բորբոքելու և յաւերժացնելու նուիրուած մարմիններ կան — ինչպէս կը խօստովանի ինքն եւս —, ըսէ՛ք, խնդրեմ, ի'նչ ընելու էր մարքսիստ յեղափոխականը։ Զեռքերը ծալլած նստի՞ր, ըսելով թէ դեռ պրոլետարիատ էի կայ և հետեւաբար ո'չ ալ ինծի անկիւք գործ, թէ չէ՛, Ֆէօտալիզմի և միլիթարիզմի դէմ ինքնաբերաբար կռուիլ սկսող այդ տարերային հոսանքին աջակցիլ, տկարացնելու համար հետզհետէ բռնատիրութիւնը, որպէս զի ճամբայ բացուի ընկերային զարգացողական նոր ուժերուն առջեւ։

Եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Թրքահայաստանի մէջ, իր կեանքը՝ այդ բաղմիցս ապերախտ աշխատանքին նուիրելուն համար մեղադրուի՞ր, ան ալ ՀԾԿ-ի դրամով հրատարակութեան մը մէջ, իրա՛ւ որ հեղուկութիւնն է Մարքսիզմի, և Լենինիզմին՝ որ շուրջ կէս դար ետք, տակաւին կը կրկնէ իրաւամբ — «Գաղութնեան մէջ էմբրիոնալիզմը կամ կապիտալիզմը տկարացնելու ձեռնարկը ամեն ըմբոստութիւն, թէ իսկ աւատապետներու կողմէ սարքած ըլլալուն անոնք, պէտք է քաջայերել և օգնել անոնց...»։

Գ.) Ապաստմբարարութիւն (Բուրաբիզմ),

Ըմբոստութիւնը՝ գիտակցութեան զարթնումի բնագոյական խլիբան է։ Կրնայ ըլլալ որ ընկերային-քաղաքական կեանքին համար *soqun* (*dose*) զօրաւոր եղած ըլլայ այս միջոցը, բայց երբ

ախտը զոր կ'ուզենք բաժնուի, թուժքը զոր կ'ուզենք խորտակել որպէս զի մաքուր հոսանքը դոյ ողորկ հետզհետէ, և երբ չի կոյ ուրիշ ճար, ի՞նչ, Մարքսիզմը պիտի պահանջէր որ ձեռնածափ մնան մարդիկ, որպէս զի Թրքահայ գիւղացիութիւնը՝ իր անասնական հասցուցած գերութեանը՝ ճորտութեանը մէջ խեղդամահ ըլլայ, վիճակ մը՝ զոր բարեբախտաբար նկարագրած ալ է ինքը՝ Լէօ Էստ:

Զէյթունի և Սասունի ինքնաբերաբար սկսած, Լէօ-ի առաջնութեամբ՝ պատահական ապստամբութիւնները, Մարքս և Լենին պիտի ուզէին որ աշխատուէին, մտրել խեղդել ջանացուէին, փոխանակ պանծացուելու և մտաւորախառնական հասկացողութեամբ պատմական ուղիղ հունի մէջ բերել աշխատուելու այնպէս ինչպէս ըրած է Հնչակեան կուսակցութիւնը, որուն համար կ'այսպանուէր սակայն քննադատ Լէօ-ի կողմէ:

Լենին՝ իր «Երկու թաքթիքներ» գրութեան մէջ կ'ըսէ՝ — Ապստամբութիւնը ըստ ինքեան, ամբողջ ժողովուրդին կողմէ միաձեւ, ամենայնաբար և ամենէն կորովի «պատասխան» է առ կառավարութիւն:

Դ.) Անաբեկչութիւն (սերբոքիզմ): Թեք կամ դէմ ո՛չ մէկ արտայայտութիւն կ'ընէ Լէօ, այլ Հնչակեանութիւնը՝ Նարոտնիկութեան «հոգեզաւակը» ներկայացնելու համար միայն կը յիշատակէ գործունէութեան այս միջոցն ալ, առանց սակայն առ այն առարկայական ո՛րեւէ փաստ կամ դէպք մատնանշելու:

Լէօ-ի այս առարկայական գանցառութեան պատճառն ալ՝ ուրիշ կուսակցութեան մը հասցէին վերաւորանք ընել չուզելու փոփոխկառուութեանը վերադարձով, սա չափը միայն աւելցնենք որ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ սկզբունքով, զաղափարաբանական համոզումով, զեմ ելած է անհասկանալի անբարեբան:

* *

Ըսինք արդէն թէ Լէօ-ի բուն նպատակը՝ ո՛չ թէ Հնչակեանութիւնը որպէս հակամարքսիստ ներկայացնելն է — զաղափարապաշտ քննադատին համար մեծ ալ կարեւորութիւն մը չունի Մարքսիզմը, — այլ անարամաբան արամաբանութեամբ մը եզրուկացնել թէ՛ Հնչակեանութիւնն ալ որպէս հարազատը Նարոտնիկութեան և ռուսական սոցիալիզմի, եղած է ազգայնամուլ և սոցիալիզմը՝ մեքենականօրէն ծառայեցուցած է Նարոտնիկիզմի: Եւ Լէօ կ'ըսէ՝

«... Ի՞նչ որ ծրագրել էր Թիւրքաց Հայաստանի համար, ծրագրել էր «առաջ նախկին յեղափոխականների, այսինքն՝ Նարոտնիկների գաւառների վրայ, և նոր, մարքսիստական ըմբռնումներին յատկացում էր Նարոտնիկական սկզբունքները հաստատելու և ներառործելու ծառայական գերը: «Հնչակ»-ի հիմնադիրները, Հայաստանի համար յեղափոխական ծրագիր մշակողները, շարունակում էին իրենց անւանել «սոցիալիստ յեղափոխականներ», և այս իսկապէս այնպէս էր, չնայած այն մարքսիստական քղաքաղական, որի մէջ փաթկաւ նրանք երբեք խոսելի չէին համարել»: (տես էջ 153):

Հոս կ'արժէ որ փոքրիկ չեղում մ'ընելով, անդադրաբանաբար անգամ մ'Էս Նարոտնիկութեան, որու մասին Լէօ-ի տուած սահմանումը արձանագրեցինք արդէն մեր առաջին էջերուն մէջ:

Լենին Էստ, իր երիտասարդութեանը, Նարոտնիկ սկզբունքներու մէջ եղած է, բայց շուտով բաժնուած է անանցմէ ու քննադատած անոնց հակամարքսիստ չեղումները: 1882-էն սկսեալ, գաղափարաբանական տեսակէտէն, Նարոտնիկներու և մարքսիստներու միջեւ պայքարը չափազանց կը սաստկանայ: Կար այլաժերմ անհաշուութիւն նաեւ քաղքի հաշեցակէտէն Ապստամբութեան և անբարեբանութեան մասին, բայց լուսաւորեալ մարքսիստ գրողներու վկայութեանց համաձայն, «Լենին ընդ միշտ յարգանք ունեցած է անոնց հերոսներուն և անբարեբաններուն», մինչդեռ մեր պատմաբան Լէօ՝ Զէյթունի և Սասունի հերոսներուն դէմ չի խնայիր իր մոգը թափել: Այս չէր սակայն մեր ընկերքը, այլ Նարոտնիկութեան դէմ զաղափարաբանական կատաղի պայքար մղող Լենինին հեղինակաւոր վկայութեանը դիմել Նարոտնիկներու իսկութեանը մասին, որպէսզի հնար ըլլայ բազմաթիւ Հնչակեանութեան ծրագրի հետ:

«Ի՞նչ կը հասկնանք Նարոտնիկութիւն ըսելով, կ'ըսէ Լենին:

«Նարոտնիկութիւնը (populism; ժողովրդասիրութիւն) իմացումի, հասկացողութեան սխալ մըն է հետեւեալ երեք կէտերով զատորոշուող. ա) Կապիտալիզմը նկատել իբր անկուսի կամ յեղափոխական երեւոյթ Ռուսիոյ համար: Հետեւաբար ջանալ «կոսեցնել», «թուժը կոսեցնել» կապիտալիզմին դէմ, չի քայքայելու համար Ռուսիոյ գիւղացիական համայնքը և կրօնական զգացումը, և նրման յետադիմական այլ ողբեր բ) Ռուսիոյ սնտեսական բեմիմն ընդհանրապէս, իսկ գիւղացիութեան համայնական եւ համագործակցական դրուիւնը մասնաւորապէս յայտարարել որպէս ինքնասպառ:

քիւն: գ) Մսաւորականներու եւ իրաւական ու քաղաքական հասարակական, կապակցութեանց ժխտում, որով՝ ընկերային գործօններու մասին մատերիալիստական ո՛րեւէ բացատրութիւն չունենալով, Նարոտնիկները կ'ստիպուին մատուցողականութեան վերաբերել «պատմութեան ընթացքը փոխել տալու» կարող ուժ մը»:

Լենինի այս վերջին մասը՝ չի՞ յիշեցներ արդեօք ընթերցողին, Լէօ-ի «հասարակական անկախ շարժում»-ի, ինչպէս նաեւ «Հնչակ»-ի համար փափաքած զուտ հրապարակախօսական մնալու գնահատական տողերը, որոնք՝ ինքնին իսկ լրիւ կ'ապացուցանեն Լէօ-ի իսկական Նարոտնիկեան գաղափարաբանութիւնը եւ հետեւաբար հակամարքսիստ ու հակալենինական մ'ըլլալը:

Հոգ չէ, տախկա՛ն ո՛չ առաջինն է եւ ո՛չ ալ վերջինը Լէօ-ի անկաղապար գաղափարներուն:

* * *

Պոնք այլեւս, մեր քննադատ Լէօ-ի բուն նպատակին կամ իր ստուար հատորով առաջադրած թեզի պաշտպանութեանը ծառայեցնել ուզուած ամենագլխաւոր փաստին:

Մեր ընթերցողներէն անոնք, որոնք Լէօ-ի խնդրոյ առարկայ գիրքը կարգալու գեթադղութիւնը չեն ունեցած, որպէս զի կարենան լրիւ գաղափար կազմել անոր Հնաշխարհիկ տրամաբանութեան վրայ, կարդանք իր վերջին զօրաւոր փաստերութիւնն ալ՝

«Իրանց սեփական ստեղծագործութեան ինքնուրոյնութիւնը հնչական սոցիալիստները ցուցադրել են միայն մի տեղ՝ իրանց ծրագրի եւ նրա իրագործման եղանակների մշակման մէջ: Այստեղ, ճիշդ որ, մենք կանգնում ենք մի քննութեան առջեւ, որ արտայայտում է, եթէ կամենում էք, նոյն իսկ լայն չափերով բացի այդ երկերեսանի մի Յանոս ծնելու ինքնուրոյնութիւնն է: Այդ ծննդի մէջ ժամանակն էր, որ վերցնում էր իրենը: Եթէ մի կողմից, այն ժամանակն էր, երբ համաշխարհային սոցիալիստական շարժումը բնական ընթացքով ուժեղ արձագանգներ էր տալիս հայ մատուցողականութեան որոշ շրջաններում, միւս կողմից այդ այն շրջանն էր, երբ հայ կղերա-բուրժուական Նացիոնալիզմը հասել էր իր մոլեգնութեան գագաթնակէտին: Եւ անոս այդ երկու ոխերիմ հակամեծաներին հնչականութիւնը ամփոփում է իր մէջ, մէկին տալով մօտակայ նպատակ, միւսին՝ հեռաւոր նպատակ անունները» (տես էջ 154):

Եւ Լէօ՝ այս անգամ իր որսը ձեռք ձգած ըլլալու գոհունակութեամբ, միեւնոյն էջի վրայ կ'արտագրէ Հնչական ծրագրէն հետեւեալը՝

«Մօտակայ նպատակը կայանում է հետեւեալում, — Յեղափոխել եւ ոչնչացնել միապետական կարգերը, փրկել հայ ժողովըրդին իր ստրկական դրութիւնից, տալ նրան քաղաքական կառելիութիւն միջամտելու քաղաքական գործերում: Վերացնել այն խոչընդոտները, որոնք արգելք են լինում նրա տնտեսական զարգացման, առհասարակ նրա կալուստերական առաջադիմութեան, ստեղծել քաղաքական պայմաններ, որոնք աշխատանքը դասակարգին միջոց տան ազատ կերպով արտայայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները, աւելի եւ աւելի բարելաւելու աշխատանքի ծանր պայմանները, դասակարգային գիտակցութիւն ձեռք բերելու եւ կազմակերպելու իբրեւ քաղաքական մարմին ու դիւրացնելու նրա այն բոլոր հասարակական ջանքերը, որոնք պէտք է ամեն արամադրելիք հասարակական պայմանների միջոցով նպաստեն նրա առաջխաղացութեան դէպի հեռաւոր նպատակը» — (Մրագիր Հնչ. կուսակցութեան, Լոնտոն. 1897, երես 5-7):

Եւ յազմական շեշտով մը, տեսէ՛ք թէ ի՞նչ կը պատգամէ Լէօ՝ ա). — Մի սոցիալիստական կազմակերպութեան համար կարող էր լինել մի ծրագիր, մի նպատակ թէ ներկայի եւ թէ ապագայի, թէ մօտիկութեան եւ թէ հեռաւորութեան մէջ՝ սոցիալիզմը, եւ միայն այն» (տես էջ 154):

Եթէ Լէօ՝ թէորիայի եւ թաքթիքի մասին դպրոցական աշակերտի մը չափ գոնէ գաղափար ունենար, այսպիսի անհեթեթ պատգամ չէր որոտար: Ի՞նչ կ'ուզէ ըսել Լէօ, ո՞վ կ'ըսէ թէ՛ տան մը վերնայարկը բարձրանալու ծրագրին ու նպատակը ունեցողը, երկու տարբեր նպատակի ծառայած կ'ըլլայ, երբոր Լէօ-ի նման խելահաս գրագէտ մը պարզէ կամ հասկցնել ուզէ թէ առանց սանդուխի չէ կարելի հասնիլ կամ իրագործել տան վերնայարկը բարձրանալու նպատակը, նպատակ որ առաջին քայլին սկսեալ մինչեւ վերջինը է եւ կը մնայ նոյնը. այն է՝ բարձրանալ վերնայարկը: Ի՞նչ ընել սակայն, երբ այդ սանդուխը երկար է շատ երկար, որովհետեւ չէնք չառ բարձր է. չըսե՞լ արդեօք որ մատառ մատ սանդուխէն պէտք է վեր կ'ընել...: Թողունք այս մանկավարժական բացատրութիւնը՝ ի պէտս Լէօ-ի, եւ շարունակենք հասարակագիտականը:

Մատերիալիստ յեղափոխական տիպէկթիկայի, պատմու-

Լէօ՝ Հնչակեանութիւնը դատապարտելու իր մօլոցքին մէջ, զանց կ'առնէ յիշել «Պլեխանովեան աւազան»-ի յեղափոխական գաղափարաբանութեան գիտական արտայայտիչն եղող, կամ քաղաքական մարզի վրայ, միւս կուսակցութիւններէ զանազանուելու համար ունեցած անուանակոչութիւնը — սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւն:

Այս գիտութեամբ և հաշուելած զանցառութեան պատճառն ալ յայտնուած կ'ըլլայ, եթէ ըսենք թէ, Հնչակեան կուսակցութիւնը դատապարտելու համար խոչնոր գիրք մը չի նսղ Հեղինակը, իր ամբողջ գիրքին մէջ, և ո՛չ իսկ մէկ հեղ, չի յիշեր այդ բառը՝ սոցիալ դեմոկրատ, որ ցայսօր կցուած և անբաժան կը մնայ Հնչ. կուսակցութեան:

Յիշենք թէ Լենին, սկիզբի օրէն իսկ, ուժեղ պայքար մղած է ինչպէս Նարոտնիկներու նոյնպէս և եֆօմօփաքներու դէմ:

Հնչակեան կուսակցութեան քաղաքական գործունէութեան դէմ ծառացող Լէօ, թէեւ չըսեր թէ ի՞նչ ընելու էր գործնական գետնի վրայ Հնչակեանութիւնը, բայց պնդելով իսկ գիւղացիական հարցը՝ զուտ անտեսական կրաւորական դրութեան մէջ պահուելու անհրաժեշտութեան վրայ, եֆօմօփաքներու կողմնակից կը դառնայ ինքնաբերաբար, և հետեւաբար կ'ըլլայ հակալենինական:

Իսկ գաղափարաբանական գետնի վրայ, Լէօ՝ պահանջելով որ Հնչակեան կուսակցութիւնը մնար, որպէս հասարակական անկախ շարժում, բոլորովին ակադեմական կամ հրապարակախօսական, ինքզինքը կը մտանէ արդէն որպէս հակամարտերի ալիստ և հակամարքսիստ:

Անշուշտ, եթէ Հնչակեանութիւնը՝ Լէօ-ի յանձնարարած այս դերին մէջ մնար սահմանափակուած, այսօր, ո՛չ Լէօ, ո՛չ ալ Լէօ-ի նման հակառակորդ պիտի ըլլար. որ հարկադրուէր պարտաւելու՝ քննադատելու և *coûte que coûte* դատապարտելու համար զայն, իջնել մինչեւ Հնչակեան գիրք ե՛ւ խօսքը ե՛ւ գործը աշկարայ խեղաթիւրելու աստիճան, և գրելու — «... մի ամբողջ համահայտութիւն (պանարմենիզմ) որ ոգեւորում էր անխտիր հայ ազգասէրներին (կզերական, պահպանողական, լիբերալ), որոնք եղբայրանում էին հնչակեան սոցիալիստներին հետ: Ազգայնական ամբարձաւանդութեան եւ մեծամոլութեան ամենից բարձր աղաղակող ցոյցն եր այս ծրագիրը (Հնչակեան)»: (Տես էջ 155): (Ընդգծումը մերն է — Ա. Կ.):

* * *

Մէկէ աւելի պատճառներով, անհրաժեշտ կը նկատեմ, իբր եղբակացութիւն, փոքրիկ քաղաքում մ'աւելցնել Լենինեան պատմարան Pascal-էն, ինչպէս նաեւ Լենինի գրութիւններէն, որոնք պիտի գան լրիւ լուսաբանել «Թիւրքաշայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը» ի մէջ խնդրոյ առարկայ դարձուած գլխաւոր հարցերն և հեղինակուոր վճիռով հերքել Լէօ-ի՝ Հնչակեան կուսակցութեան դէմ բռնած բոլոր ամբաստանութիւնները:

V.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔ:

* * 1810-ի տառնները, Հոգային Հարցը կրկին սուր հանգամանք կը ստանայ: Նարոտնիկա Վոլեա կը գրէ՝ «Ռուս գիւղացին քրոնիկ յեղափոխականութեան մէջ է, եթէ կարելի է ըսել այսպէս»: Նարոտնիկեան իլլիւզիոններէն հեռացածի նոր ծնող սոցիալ-դեմոկրատիան կ'ընդունի պարտական ասպարայ յեղափոխութեան համար գիւղացիին վճռական գործօն մ'ըլլալը: «Աշխատանքի Ազատագրութեան իմբակը» իր ծրագրին մէջ կը ներմուծէ «Հոգային բեմիմի, այսինքն՝ հողի վերագնման և համայնացման պայմաններու արմատական վերաքննութիւն»: (*)

Պլեխանովի և Ա. քսելրոտ-ի առաջնորդութեամբ կազմուած «Աշխատանքի Ազատագրութեան իմբակ»-ի ռուս սոց. դեմոկրատ-ներու առաջին ծրագիրը հրատարակուած է 1884-ին թէեւ, բայց բուն կազմակերպչական գործունէութիւնը զարկ կը ստանայ շատ ուշ, երբոր վերջապէս, 1898 Մարտ 1-ին՝ Մինսկ-ի մէջ տեղի կ'ունենայ ռուս սոց. դեմոկրատ բանւորական կուսակցութեան առաջին Համագումարը: Զուտ անտեսական պայքարի և քաղաքական բարեկարգութեանց կուսակիցներու միջեւ, գաղափարական տա-

(*) — «Հնչակ»-ի նախնական րիւերուն մէջ մէկ անգամ եւեթ այս հարցին չ'ստացովական բռն ըլլալուն համար, Հնչակեանութիւնը՝ Նարոտնիկութեան ժառանգութեան հետ կապով Լէօ-ն՝ կ'անլիսանա՞յ արդեօք Պլեխանովեան այս ծրագիրը:

րակարծութիւնները, ըստ առաջնոյն կը շարունակուին դարձեալ, այնպէս որ Ռուս Սոց. Դեմ. Կուսակցութիւնը կը մնայ գրեթէ անուսական:

Մէկ կողմէն, եֆօմիսները այսինքն՝ զուտ անտեսական պայքարի կողմնակից Սոց. Դեմոկրատները, անտեսականէն զատ գրեթէ ամեն պայքար մերժելով, ապագայի կը յետաձգէին նոյնիսկ քաղաքական հիմնական պահանջները: Յիշեալ եֆօմիսները՝ Դրամադուլսի և Աշխատանքի իրարու դէմ մղած պայքարէն զատ ոչ մէկ բան չի կարեւորելով, համալսարանական ըսենք հայեցողական շարժման, գիւղացիական ինչպէս նաև Զեմլսքուներու (գիւղական թաղապետութիւն) շարժումներու միայն որպէս կուսակիցներ, գործնականօրէն Կուսակցութիւնը հակաքաջարձակապետական պայքարէն մեկուսացնելու կը յանդէսնին:

1897-էն սկսեալ, ֆեթերսպուրկ հրատարակուող *Rabotchaia Misl* (Բանւորական Միտք) թերթը, վերելչիչեալ թեւի օրկանն էր, որ այլեւս բացէ ի բաց խրամառը կը լայնցնէր բանւորներու արհեստակցական պայքարին և ընդդէմ բռնակալութեան ընդհանրապէս ամբողջ դեմոկրատիայի շարժումն եզուր քաղաքական պայքարին միջեւ:

Միւս կողմէ, կային նաև պուրժուա մտաւորականներ՝ որոնք երկրին յառաջդիմութեանն ու զարգացմանն առջեւ թուժր կանգնող բռնապետական բեթիմը տապալելու համար, գլխաւոր ուժ և գործօն կը նկատէին աշխատաւոր դասակարգը, և այս պատճառաւ ալ համակիր էին Մարքսիզմին: Ասոնք ալ կը խորհէին ուրեմն թէ շարժման գլխաւոր նպատակը պէտք էր ըլլալ աւելի քաղաքական քան թէ ընկերային:

Վերջապէս, ժամանակն էր որ այս հակընդդէմ հոսանքներուն, այս իրերամերժ տարակարծութեանց վերջ տրուէր, և Սոց. եւալ Դեմոկրատիայի միասնականութիւնը պահուու համար Կուսակցութիւնը դրուէր ամուր հիմքու վրայ՝ որոշ ծրագրով:

* * 1900-ին, Լենին՝ Սիպերիոյ աքսորէն վերադառնալով կը լծուի անա այդ աշխատանքին: Թէ՛ սկզբունքային և թէ՛ վարչական հարցերու տեսակէտէն, կեդրոնական օրկանի մը անհրաժեշտութիւնը զգալով Լենին՝ կ'անցնի Եւրոպա, Պելխանովի՝ Զասուլիչի՝ Աքսելրոտի, այսինքն «Աշխատանքի Ազատագրութեան ինքնաբերական»-ի հետ խորհրդակցելու և կը սկսի հրատարակել Իսկրա (Կայծ), շնորհիւ Գերման Սոց. Դեմոկրատներու աջակցութեան, Միւնխի, 1900 Դեկտ. ի վերջին:

(Կայծ-ի այս առաջին թիւի խմբագրականէն — «Մեր անմիջական նպատակներ» — էն պիտի տանք քաղաքականը):

* * Աւատապետական (ֆէտալ) բեաքսիոնի շրջանին, Սոց. Դեմոկրատներէն շատեր՝ չընդունելով գիւղացիութեան վերագրուած յեղափոխական գործօնի դերը, չզրադուեցան բնաւ գիւղացիական հարցով, և յետաձգեցին այդ հարցի լուծումը պուրժուական յեղափոխութեան վաղորդային:

Ընդհակառակը Լենին՝ քաղաքական ասպարէզ իջնալու առաջին օրէն, մեծ կարեւորութիւն տուաւ գիւղացիական հարցին:

1894-ին գրեց «Խնչ ևն ժողովուրդի բարեկամները...», որով կը պահանջէր «Հողի համայնացում...»:

Լենին, կ'ըսէ պատմաբանը, շարունակեց լրջօրէն ուսումնասիրել գիւղացիական հարցը, և իր այդ գիտական երկարաշունչ ուսումնասիրութեան արդիւնքն ըլլալով հրատարակեց առաջնակարգ գործ մը — «Կապիտալիզմի Զարգացումն ի Ռուսիա», 1899 ին:

Ամրակուա փաստերու վրայ կառուցուած այս գործին համաձայն, «Սոց. Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը՝ շարունակելով հանդերձ իր պայքարը ընդդէմ մանր սեփականատիրութեան, ընդդէմ մանր շահագործումի, պարտի և աջակցիլ գիւղացիութեան — այն չափով որ գիւղացի դասակարգը կարող ըլլայ յեղափոխականօրէն կուռիլ ընդհանրապէս ընդդէմ աւատապետական և ճորտատիրական վերջնացումութեանց, և մասնաւորապէս ընդդէմ բռնապետութեան (քաջարձակապետութեան)»:

* * «Կայծ»-ը՝ յեղափոխական շարժման բոլոր հարցերն իրենց լուծումներով հանդերձ, կարճ ալ ջղաւ յօդուածներու մէջ կը խտացնէր: Օրը օրին պայքար կը բանար ընդդէմ աւատապետութեան, ընդդէմ բռնակալութեան և ընդդէմ էքսթրոմիստական ցոյցերու: Անդադար կը կրկնէր թէ Սոց. Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը պարտի յառաջապահն ըլլալ քաջարձակապետութեան թշնամի նոյնիսկ պուրժուա և մանր պուրժուա բոլոր տարրերուն:

* * Սկզբունքային տարակարծութեամբ, պելխանովեաններէ բաժնուողները՝ սկսած էին 1899-ին հրատարակել իրենց օրկանը Ռուսոյէ Տիւլո (Բանւորական Դատ): Առանց անդրադառնալու այս օրկանին և վերել յիշուած էքսթրոմիստներու օրկանին միջեւ եղած սկզբունքային նորբրանդութեանց, աւելցնենք միայն թէ պելխանովեաններէ բաժնուող յիշեալ թիւի օրկանն ալ՝ քաղաքական հայեցակէտէն «Կայծ»-ը կը մեղադրէր պրոլետարիատէն դուրս դաշնակիցներ փնտռելուն համար:

դոք պայքար մը՝ ո՛չ թէ միայն հնարաւոր է այլ նաեւ անհրաժեշտ է երկրի էվոլյուցիային համար, վասնզի գիւղացիներու անվերջ թշուառութիւնը՝ ազդեցութիւնը՝ անհաւասարութիւնն ու նուաշտացումը՝ երկրի բնօրինակ ամբողջ կ'արտաւորեն: Սոցիալ Դեմոկրատիան իր պարտքը կատարած չըլլար, եթէ այդ պայքարին չօգնէ իր կարելի բոլոր միջոցներովը: Մէկ խօսքով, այդ աշակցութիւնը կը կայանայ դասակարգային պայքարը գիւղ փոխադրելուն մէջ» (Այն ի՛նչ որ բրած է Հնչ. Կուսակցութիւնը՝ որպէս սոցեալ դեմոկրատ, Լեհիճի հեղինակաւոր պատգամէն չորս տարի առաջ, 1887-էն սկսեալ, եւ որուն համար շուրջ կէս դար ետք, Լեհ-ի բար սլաֆներուն եւ ծիծաղաբարձ ծաղրանքին կ'արժանանայ... , բայց Լեհ՝ գոնէ այս անգամ կը համոզուի՞ որ Հնչակականութիւնը՝ եղած է սոցիալ դեմոկրատ: — Ա. Կ.):

«...Աւատապետութեան բոլոր մնացորդները աւելի ու ջնջել, քաթալայական միտքն ու ժողովուրդի հանգէպ արհամարհանքը արմատախիլ ընել մեր ընկերութեանէն, — ահա՛ ազգային հարց մը... :

«Մեր պարտքն է մտանշնել, որ բոլոր այս դժբախտութիւնները՝ գիւղացիներու հարստահարման հետեւանքն են, որ կառավարութիւնը՝ հարստահարիչ դասակարգին պաշտպանն է, և հետեւաբար, գիւղացիներու վիճակին արմատական բարեփոխութեանը ցանկացողներուն պարտաւորութիւնն է ո՛չ թէ կառավարութեանէն օգնութիւն սկսկալել, այլ աշխատիլ անոր լուծը թօթափել և քաղաքական ազատութեան տիրանալ» (Այն ի՛նչ որ ընելու համար զոհաբերուած է Ա. Գեմոկրատ Հնչակեանութիւնը... : Այս հասուածք՝ մինակը բաւական է խորհակելու համար Լեհ-ի սուլար հասորին բովանդակութիւնն ելող խեղաքիւրեալ սկզբունքներուն հետեւին, մեկ խօսքով՝ Լեհ-ի Հնչակեանութիւնը դասապարսելու համար շինած բոլոր ֆենադասութեանց հիմքը ֆանդելու: Գոնէ Լեհ կ'ընդունի՞ր քե հակալեհեանական եղած է իր այդ սուլար հասորով... : — Ա. Կ.):

VI.

Եւ Լէօ, մտնալով այլեւս «Հայ տարեգրութիւնների մէջ խոշոր դարադրիսային նշանակութիւն» ունեցող «Հնչակ»-ը, իր գիրքը կը վերջացնէ ու վճիռ կ'արձակէ «Հնչակ»-ի վրայ զննելով իբր տապանագիր, ո՛չ, այլ իբր ծննդեան վկայագիր՝

«Հայան-փչան ճալթմունքների մէջ «Հնչակ» էր ծնւում լոկ թիւրքաց Հայաստանի համար» (տես էջ 156):

Ինչո՞ւ... որպէսզի մեր հակառակորդ, ի պատգամէ հռչակաւոր փաստաբանը՝ իրաւունք տալ ինքզինքին, փակելու համար իր գիրքը, սրտի գոհունակութեամբ մը եզրակացնելու որ «1896-ին, Լոնտոնում կայացած հնչակեան ընդհանուր ժողովում յառաջացած քայքայման» հետեւանքով, «Կուսակցութիւնը կորցրեց իր առաջնակարգ գիրքը, այնպէս որ այսուհետեւ մենք կը նկատենք նրան իբրեւ երկրորդական գործօն թիւրքահայ գաղափարախօսութեան մէջ»:

«Այդ մի անկում էր գլուխ տալեցնող բարձրութիւնից, մի անկում, որ առաջ է բերում արդէն անբուժելի անդամալուծութիւն» (տես էջ 193. վերջ Հատորի):

Անարամբան արամբանութեան գլուխ գործոց մըն է Լէօ: Եթէ, Հնչակեանութիւնը, կ'ընդունի որ 1896-ին անբուժելիօրէն անդամալուծուած է, ի՞նչպէս ուրեմն, 1916-1918 այսինքն գրեթէ քառորդ դար ետք տեղի ունեցած՝ Թրքահայաստանի բնաջնջման անուշի տրամային անաւոր պատասխանատուն կը նկատէ:

1887-1896, ութ տարուայ կեանքէ ետք անբուժելիօրէն անդամալուծուած «Հայան-փչան Հնչակեանութիւնը, քսաներկու տարի յետոյ տեղի ունեցած պատմական աննախընթաց հայաստանութեան ոճրագործ նկատել տալ ուզող պատմաբանը՝ գոնէ թռուցիկ ակնարկ մըն ալ չէ՞ր կարող միթէ նետել անոր կեանքին վրայ:

Ինչո՞ւ չէ ուզած ընել: Մենք պատասխանենք. որովհետեւ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան ծրագրով՝ ո՛չ թէ ընկերավարութիւնը մեքենականօրէն ծառայեցուած է Թրքահայ գիւղացիական կամ ըսենք «Հայոց Հարց»ին, այլ ընդհակառակը՝ ազգային հարցն է որ ծառայեցուած է ընկերավարութեան, պատմութեան մատերիալիստական լինելութեան պրոցէսին և օրէնքներուն հրամայական պահանջքին համաձայն:

— Պարզ այն պատճառով որ այս վերջին քառորդ դարու գործունէութիւնն ու կեանքը Ս. Դեմոկրատ Հնչակեանութեան, եղած է ըստ առաջնոյն մարքսիստ յեղափոխական, և որուն պատճառաւ ալ քննադատուած ու մեղադրուած է ան՝ որպէս հակա-նացիոնալիստ, և այլն, բոլոր կզերաւալուրժուալիստական-ներէ ինչպէս նաեւ Լէօ-ի նման մտքի անիշխանականութենէ վախկուած մտաւորականներէ թէեւ, բայց և այնպէս պատմական ապրող իրականութիւնը, և հետեւաբար ընկերային ու քաղաքա-

կան մարդերու մէջ Հնչակեան գաղափարաբանութեան ծանօթ վերապրող վկաներ կան դեռ, վկաներ՝ պուրժուա դասակարգէն, վկաներ՝ կղերական դասէն, որոնք ինքնաբոլիս ազնուութիւնն ունին խոստովանելու Հնչակեան մարտիրոսներու, Հնչակեան գործին՝ սկզբունքներուն և քարոզութեան ուղղութիւնը:

Ի բաց առեալ կամաւոր տգէտ Լէօ պատմաբանէն, ամենուն ծանօթ պատմական անհերքելի նշանակութիւն մըն է որ Ս. Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Լէօ-ներու գլուխը պսնցնող քարձրութեան վրայ մնացած է կանգուն, 1896-ի Լէօ-ի անկումէն ետքն ալ, քանի որ 1896-ի Հնչ. ներքին տագնապը ուրիշ բան չէր բայց եթէ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ և ԱԶԴԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ընդհարումը, որուն ելքն եղաւ ընկերվարութեան յաղթանակը՝ յանձին Ս. Դ. Հնչակեան Մայր կուսակցութեան, և ազգայնական հոսանքը դուրս եկաւ ու կազմեց «Վերակազմեալ Հնչակեան» կուսակցութիւն մը, որը նոյն իսկ տերրորներ ծրագրեց Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան մարքսիստ գաղափարաբաններուն դէմ — Նազարէկի և Սապահիւլի դէմ:

Բայց ասոնք, Հնչ. կուսակցութեան հրատարակելի պատմութեան գործն են, և ուրախ ենք որ Լէօ-ներ հրապարակ կուգան իրենց բացասական և դիտումնաւոր ելոյթներով, զգացնելու Հնչակեան վերապրող շարքերուն, այդ գործի անյետաձգելիութիւնը:

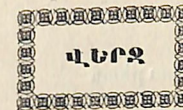
Ապացուցանելու համար վերջին անգամ մ'եւս որ Լէօ՝ իր մտքին հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած գրող մ'եղած է, դարձեալ իրեն թողունք որ վկայէ ինքն՝ իրեն համար:

Ահա նոյնութեամբ կ'արձանագրեմ Լէօ-ի խօսքը՝

«Ահա ի տրամայի... (Թիւրքաշայ ժողովրդի բնաջնջմամբ (1914-1918) Թիւրքաց Հայաստանի ամբողջ մակերեսից անհետացման) իսկական պատճառները վաւերագրերով պարզելու և լոյսի մէջ դնելու համար, Թիւրքաշայ յեղափոխութեան ամբողջութիւնից ետ վերցնում եմ մի կողմը միայն, որն ամենագլխաւորն է — նրա գաղափարախօսութիւնը — և տալիս եմ նրա ամբողջ պատկերը իմ ձեռքի տակ եղած վաւերագրերի լեզուով» (տես էջ 6):

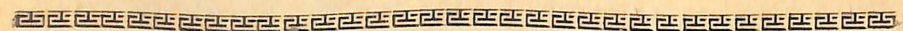
Հարց. Հնչակեանութեան վերագրած ազգայնամոլ գաղափարախօսութենէն՝ վաւերագիր, փաստ, բերա՞ւ: Ինչո՞ւ է ի բերաւ ու ճամարտակութեանց և սոփեստութեան դիմեց վրան բաց կերպով, մինչդեռ իր իսկ խոստացած կերպը ամենէն ազդեցիկն ու անա-

ռարկելին պիտի ըլլար անշուշտ: — Որովհետեւ չի կայ, որովհետեւ Հնչակեանութեան վերագրել ուղած Նացիոնալիզմը՝ իրականութեան պատմական ճշմարտութեան հակառակն ըլլալով, պարզապէս զրպարտութիւն մըն է իր illogisme-ի կոթող հատորով:

<u>Էջ</u>	<u>Տող</u>	<u>ՍԽԱԼ</u>	<u>ՇԻՏԱԿ</u>
5	4	զաղափարականութիւն	զաղափարաբանութիւն
17	6	կրկնեց	կրկնուեց
24	13	կողմին	կողմէն
25	2	Յեղափոխութեան	Յեղափոխութիւն
26	18	ծառայեցնում	ծառայեցւում
30	23	մարդիկը	մարտիկը
37	24	ընելիք	ըսելիք
48	9	չորս	տասնըչորս

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0200475

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ

Օպէսէններ	Թարգմ.	Թասերգ.
Ամբարիշտ կինը	»	»
Հաւաքականութիւնը	»	»
Քռնէֆ - Վասիլիէֆ	»	»
Երգ Երգաց	բանաստեղծութիւն	
Ազգ. Հարց և Տաճկահայաստան (և Կուսակցութիւնները):		

Ա Ն Տ Ի Պ

Ընտանիքի Բնապատմութիւնը
 Նախաշաւիղ Ընկերաբանութեան
 Կրօններու Բնապատմութիւնը
 Տնտեսական և Ընկերային Հաստատութիւններ
 Հալածականի Օրագրութիւն
 Ընկերվարական Նօթեր
 Ընկերային Պայքար
 Մարքսի Արժէքի Թէօրիան - սկիզբէն մինչեւ մեր
 օրերը
 Մարքսի Քափիթալին կոտորումը - Կառւոյթի Բա-
 ցաւորողականով:

ԳԻՆ. — Լիբանան, Սուրիա, Ֆրանսա — 3 Լ. Ոսկի
 Մնացեալ երկիրներ — 1 Տոլար